

ISSN 0108-8025

ORD  
& SAG  
13

INSTITUT FOR JYSK SPROG- OG KULTURFORSKNING  
AARHUS UNIVERSITET – 1993

# ORD & SAG 13

ISSN 0108-8025

Udgivet af Institut for Jysk Sprog- og Kulturforskning  
(Aarhus Universitet) december 1993

Redaktion og layout: Viggo Sørensen  
Tekstbehandling: Birte Daugaard Jørgensen  
Offset-trykt i 1200 eksemplarer  
af Trøjborg-kompleksets reproafdeling

2006 digitaliseret til netpublikation ved Kirsten Lyshøj

## INDHOLD:

Forord .....	3
Ove Rasmussen: Beretning fra institut og ordbog .....	4
Ove Rasmussen og Viggo Sørensen: Kolbøtten – en bagatel for hyrdedrenge, en prøvelse for dialektforskere ..	6
Talemåder – til det grove .....	27
Jens Ejning og Viggo Sørensen: Om Salling og sallingmål .....	28
Povl Skårup: Godt begyndt – anmeldelse .....	47
Allan Karker: Ny svensk dialektordbog – anmeldelse .....	51
Ove Rasmussen, Torben Arboe Andersen og Viggo Sørensen: Sprogminuttet 1993 (især for østjyder!)	55

## Forord

Dybt hælder året i sin gang – og det er atter tid at udsende Ord & Sag som en jule- og nytårshilsen til de mange, der med interesse og sympati følger arbejdet på Jysk Ordbog.

Traditionen tro bringer Ord & Sag 13 en kort beretning fra instituttet, derudover et par artikler med tilknytning til ordbogsarbejdet, og endelig – som lidt af en fornyelse – et par anmeldelser. Vi kan nemlig nu ønske to af Jysk Ordbogs nærmeste slægtninge, Ømålsordbogen og Ordbok över Sveriges Dialekter, til lykke med påbegyndt udgivelse.

Anmelderne er begge lektorer ved Aarhus Universitet: Allan Karcker, formand for Nordisk Sprogsekretariat, men kendt i videre kredse som forfatter til Politikens Synonymordbog; og Povl Skårup, der skønt romanist også har flere arbejder bag sig inden for nordisk filologi.

Forfatterne af dette års artikler er redaktører af Jysk Ordbog – lige fraset Jens Ejsing, som præsenteres nærmere s. 28. Artiklen “Kolbøtten ...” indgår allerede i festskriftet Jyske Studier (1993), men da kun fagfolk vil finde frem til dette, har vi besluttet at genoptrykke artiklen her i Ord & Sag – i en let forenklet udgave.

Vi håber, at læserne vil finde både interessante og morsomme ting i det foreliggende nummer af Ord & Sag – og se det som vindue ind til en spændende arbejdsplads.

Red.

**Ove Rasmussen:**

## **Året, der gik**

**– beretning fra institut og ordbog**

Også i 1993 har ordbogsarbejdet lagt beslag på den allerstørste del af medarbejdernes arbejdskraft. Redaktionen af bogstav D er afsluttet, og ved dette års udgang vil også bogstav E i det store og hele være færdigredigeret. I alt er der skrevet ca. 280 ordbogsspalter, der bygger på et grundmateriale omfattende godt 70.000 kartotekssedler. Som illustration til det redigerede er der udarbejdet 26 helsideskort og godt 60 spaltekort.

Siden vi i 1987 fik edb-udstyr, er al redaktion foregået direkte på pc'er; også det tidligere redigerede er – fra bogstav B og frem – blevet overført til elektronisk lagring. Ved starten af bogstav B i 1982 blev redaktionsprincipperne ændret på nogle punkter, primært for at gøre fremstillingen lettere tilgængelig for brugerne. Dels af denne grund, dels fordi der siden redaktionen af bogstav A er kommet overordentlig meget nyt materiale i ordbogssamlingen, har vi fundet det nødvendigt at foretage en opdatering og revision af dette ordbogsafsnit. I forbindelse hermed overføres også denne første del af ordbogen til elektronisk lagring. Dette arbejde er påbegyndt i år, forløber parallelt med redaktionen af nye afsnit og omfatter ved årets udløb ca. 50 spalter med tilhørende kortillustrationer.

I begrænset omfang indgår der stadig nyt stof i ordbogssamlingen. Som tidligere år skyldes tilvæksten især udskrift af spørgelistebesvarelser, der rækker helt tilbage til begyndelsen af 1950'erne. I år har vi gennemgået de indkomne svar på godt 200 forskellige spørgsmål, og der er på grundlag heraf udskrevet ca. 4.000 sedler

og udarbejdet godt 900 dialektgeografiske arbejdskort på edb. En medarbejder har gennemgået arkivalier på Nationalmuseets Etnologiske Undersøgelser og herfra udskrevet ca. 600 ordbogssedler. Endelig har vi ved udlån fra Institut for Dansk Dialektforskning forøget samlingerne med kopi af ca. 4.500 sedler.

Instituttet og ordbogen har også i år haft god hjælp af langtidsledige ansat i arbejdstilbud. Således har to videnskabelige medarbejdere været af afgørende betydning for, at arbejdet med revision og opdatering af bogstav A er kommet så langt, som tilfældet er, og en kontorist har klaret en betydelig del af arbejdet med spørgelisteudskriften. Blot må vi beklage, at ansættelser af denne art kun strækker sig over 7 måneder.

Meget tyder på, at ordbogen med tiden kan få problemer med at rekruttere nye redaktører. Gennemsnitsalderen for de tre nuværende redaktører er godt 50 år, så inden for en overskuelig årrække ville det være ønskeligt, om der kunne ansættes en yngre medarbejder. Instituttet har derfor rettet henvendelse til fakultetet og anmodet om, at der et af de nærmeste år bevilges en uddannelsesstilling ved ordbogen.

Ud over de ordinære driftsbevillinger har vi i år med tak modtaget følgende tilskud:

Velux Fonden: kr. 17.740 til edb-udstyr.

Aarhus Universitets Forskningsfond:

kr. 4.000 til kopiering af arkivalier.

Aarhus Universitets Forskningsfond:

kr. 10.000 til opdatering af bogstav A.

Ove Rasmussen og Viggo Sørensen:

## Kolbøtten –

en bagatel for hyrdedrenge, en prøvelse for dialektforskere

### 1.

“En hurtig Vending med Kroppen, naar man stiller sig paa Hoved og Hænder, og saaledes vælter eller kaster sig hovedkulds over”. Sådan defineres en kolbøtte 1820 i vor første store nationalordbog, VSO<sup>1</sup>, udgivet på grundlag af forarbejder, der strækker sig endnu et århundrede tilbage.

Man nikker genkendende til både den citerede definition – og til ordets keredanske form *kolbøtte*. Men VSO anfører også en alternativ stavemåde af sidsteleddet (*-bytte*), der bringer tanken hen på ordets franske form *culbute* (anført umiddelbart efter). Artiklens redaktør nøjes dog med denne antydning af ordets indlån fra fransk – og modbalancerer ved at lufte ideen om en hjemlig sammensætning: af ældre dansk *kol* (= hoved, isse) + verbet *bytte* (!).

VSOs balancegang er forståelig – i lyset af, hvad vi i dag ved om ordets historie. På den ene side synes indlånet sikkert nok. Tilbage i 1700-tallet finder vi også for ordets førsteled en stavemåde (ved siden af *kol-* og *kaal-*), som peger i retning af fransk herkomst, nemlig *køl-*.<sup>2</sup> Og før Moths forarbejder til VSO (omkr. 1700) forekommer ordet os bekendt ikke på dansk grund – hvilket passer meget godt sammen med, at det ældste svenske eksempel på *kullerbytta* er fra 1689.

<sup>1</sup> *Dansk Ordbog udgiven under Videnskabernes Selskabs Bestyrelse* (1793-1905), bd. III s. 238.

<sup>2</sup> Senest i *Dictionnaire Royale* ved Hans von Aphelen (2. oplag, 1773) s. 321.

På den anden side synes ordet utrolig hurtigt at være blevet fordansket – og følt dansk. Vi har allerede været inde på stavemådens tilretning efter hjemlige ord (hvor ODS<sup>3</sup> dog foreslår navneordet *bøtte* som mønster i stedet for VSO's *bytte*!). Og disse ændringer i skrivemåden afspejler formentlig blot ændringer i udtalen, som forlængst havde fundet sted. Allerede i 1833, da første bind af Molbechs ordbog udkommer, ser enhver erindring om ordets herkomst ud til at være gået i glemmebogen. Skønt forfatteren normalt undgår fremmedord, har han medtaget *Kolbytte*, angiveligt “af uvis Oprindelse”.<sup>4</sup>

Det bedste tegn på ordets succes er dog, at der slet ikke findes synonymer til det i dansk rigsmål (og vist for resten heller ikke i norsk og svensk rigsmål). Det hedder at *slå en kolbøtte* og dermed basta! VSO må nøjes med at anføre et norsk synonym, og henvisningerne i ODS viser sig ved nærmere eftersyn allesammen at gælde dialektudtryk.

Det er altså dialekterne, man må konsultere, hvis man ønsker at finde hjemlige navne på kolbøtten – og det er netop, hvad vi agter at gøre i denne artikel. Vort synsfelt er naturligt nok de jyske dialekter, og vort grundlag er Jysk Ordbogs seddelsamlinger + ca. 1000 besvarelser af spørgeliste K (indkommet 1956-1970). Punktvis kan vi pege på beslægtede udtryk i øsmål samt i norske og svenske dialekter, takket være oplysninger fra Ømålsordbogen (København), Afdeling for målføregransking (Oslo) og Ordbok över Sveriges Dialekter (Stockholm).

## 2.

I vore dage tilbringer selv små børn en betragtelig del af dagen foran TV. Anderledes i det gamle bondesamfund: der havde man kun det tidsfordriv, man selv fandt på, og i mangel af legetøj spillede styrke- og behændighedsøvelser en stor rolle i børns leg. Kolbøtten var en af de simple øvelser, selv mindre børn kunne lære, og H.P. Hansen fortæller da også i sine dagbogsoptegnelser fra Herningegnen, at

<sup>3</sup> *Ordbog over det Danske Sprog* (1919-56) bd. X, sp.1026.

<sup>4</sup> Christian Molbech: *Dansk Ordbog indeholdende det danske Sprogs Stammeord* (1833-41) bd. I, s.594.

hyrdedrengene forsløg tiden med “at toppes, trimle tå, stå på hovedet, slå kolbøtter, kryltes” etc. Det kunne voksne karle i Hanherred også finde på, når de omkr. 1860 holdt middagshvil i engene – sikkert nok så meget for at vise sig for pigerne.<sup>5</sup>

Og sådan har man formentlig leget århundreder tilbage – overalt. Jysk Ordbogs samlinger viser da også, at hver egn i Jylland har haft sin særlige betegnelse for at slå kolbøtte – og det helt op til nutiden! Lad os begynde med nogle kolbøttenavne, dannet over de legemsdele der er i sving under kolbøttens udførelse.

På Djursland (incl. Anholt) slog man i ældre tid ikke kolbøtte, men *krone* – oftest dog udtrykt med sammensætningerne *hovedkrone* eller *bagkrone* (og sporadisk forvansket til *hundekrone*). Se kort 1. Det ældgamle låneord **krone**, nu mest brugt om trækroner og mønter, kunne i ældre dansk (helt op til reformationstiden) også bruges om menneskets isse.<sup>6</sup> Så kolbøttens navn er i dette tilfælde baseret på, at man sætter issen i jorden, før man svinger rundt.

**Hovedkrone** er en tydeliggørelse af betydningen ‘isse’, kendt så langt tilbage som 1594<sup>7</sup> – og for øvrigt også optegnet som kolbøttenavn et enkelt sted i Sydnorge. Trods navnet tyder intet på, at en **bagkrone** foretages baglæns. Kun få af Jysk Ordbogs kilder skelner overhovedet glosemæssigt mellem forlæns og baglæns kolbøtte, og når de endelig gør det, sker det i reglen med de netop anførte tillægsord. I forbindelse med *krone* skyldes forleddet *bag-* snarest påvirkning fra det indre Østjylland (se nedenfor).

*Kurv* er – incl. sammensætningerne *bagkurv* og *kram(s)kurv* – betegnelse for kolbøtten i størstedelen af Østjylland. Se kort 2-4. Evald Tang Kristensen har forklaret navnet således: “Forhen brugte man i Vognene Bagsmækker af flættede Ris. Disse kaldtes Bagkurve. Når en sådan Bagkurv skred ud af Vognen, kunde den Kjørende selv skride bag ud og falde på Hovedet. Deraf kommer vel Navnet.”<sup>8</sup>

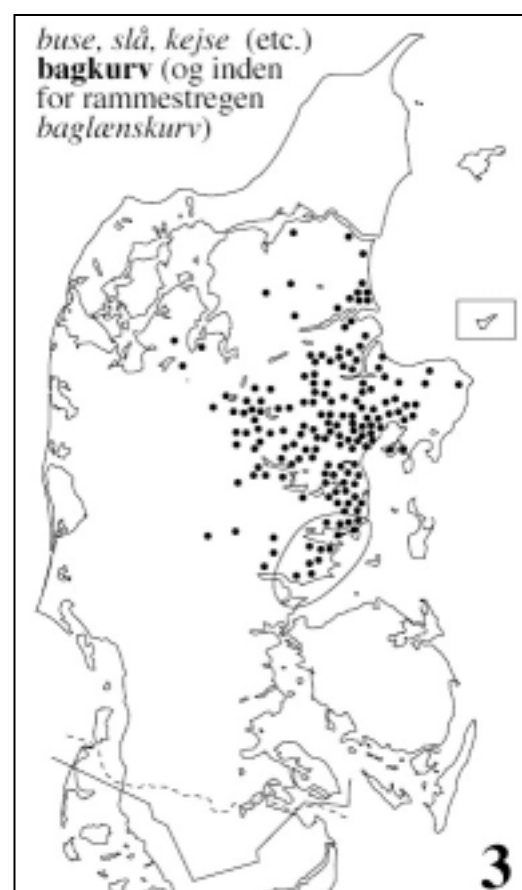
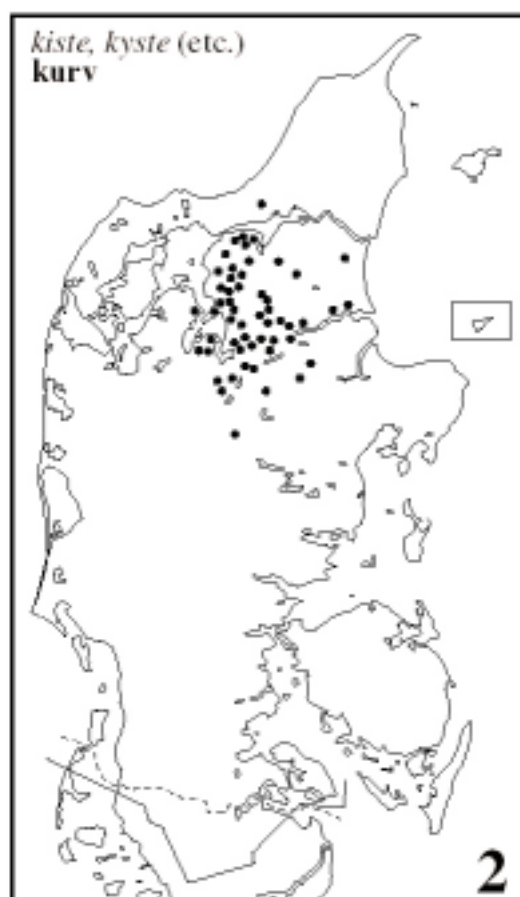
<sup>5</sup> C.M.C. Kvolsgaard: *Spredte træk af landbolivet* (1891) s. 45.

<sup>6</sup> Otto Kalkar: *Ordbog til det ældre danske sprog* (1881-1918) bd. II s. 642.

<sup>7</sup> Samme kilde, bd. II s. 276.

<sup>8</sup> Evald Tang Kristensen: *Danske Börnerim, Remser og Lege* (1896) s. 265.





Forklaringen ender lidt sært, men udgangspunktet er godt nok: *bagkurv* i betydningen ‘bagsmæk’. I de fleste ældre østjyske kilder synes ordet at være ført videre over på hele vognens bagende: rummet mellem agestole og bagsmæk, hvor man anbragte bagage – eller børn, der ikke kunne være på sæderne! Det er snarest via denne betydning, at **bagkurv** har givet navn til kolbøtten: bagenden af dyr, huse og skibe ses jo ofte brugt som spøgende omskrivninger for menneskets bagdel (*gumpe*, (*bag*)*gavl*, *bagkastel*, *bagende*), og denne overførte betydning kan vel også *bagkurv* have haft – selvom der ikke (længere) er direkte belæg for det i kilderne.

Hvis *bagkurv* er udgangspunktet for den indre østjyske navngivning af kolbøtten, må det usammensatte **kurv** anses for en forenkende afkortning – akkurat som når *bagende* oftest bruges om menneskets bagdel i den afkortede form *ende*. Omvendt ser det ud til, at man i Sydøstjylland (inden for rammestregen på kort 3) har forsøgt at give forleddet *bag-* en konkret mening. Med den tydeliggørende erstatningsform **baglænskurv** (i ét ord!) skelner en række gamle kilder her – som det eneste sted i Jylland – konsekvent en baglæns kolbøtte fra en forlæns; sidstnævnte kaldes blot ved de stedlige normalbetegnelser for kolbøtten: *kram(s)kurv*, *busekurv* eller *krage*, se ndf.)

**Kram(s)kurv** er muligvis et forvansket *karmskurv*. I hvert fald er der en række af Jysk Ordbogs meddelere midt i ordets udbredelsesområde (inden for rammestregen på kort 4), der skriver *kamskurv*. Ordet *karm* har iflg. Feilberg<sup>9</sup> kunnet bruges ikke kun om en vindueskarm, men om alle slags firkantede rammer – også den af træ el. risgrene omkring ladet på en vogn. Sidstnævnte betydning er ganske vist kun overleveret fra Midtvestjylland; men tør man tro på, at den også har kunnet forekomme i (det sprogligt nærtbeslægtede) Sydøstjylland, så kan *kram(s)kurv* i sin oprindelse være synonym til *bagkurv* – og altså ligesom dette ord et billede på menneskets bagdel.

Men hvordan er overhovedet denne legemsdel blevet inddraget i kolbøttens navn? Vi kunne lade spørgsmålet gå videre til fransk-

<sup>9</sup> H.F. Feilberg: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* (1886-1918) bd. II s. 95.

mændene, for de har jo gjort det samme med glosen *culbute*: *cule* betyder ‘bagdel’, *buter* ‘snuble’. Men vi kan også søge svaret herhjemme, for på det nordlige Als slår man ikke *kolbøtte*, men *arsen over (e) hoved* eller *arsen overkuld* – og denne **ars** er just den lokale glose for bagdelen (med et uventet efterhængt kendeord<sup>10</sup>). Under udførelsen af en kolbøtte udmærker rumpen sig jo netop ved sin uvante og iøjenfaldende placering over hovedet, lige i vejret. Ikke underligt, at nordmænd kan tale om at *stumpe stjærte* eller *stumpe gump*, eller at man i Nordvestsjælland *gavler hovedløjs* (med rumpen antydnet i udsagnsordet, jf. ovennævnte *baggavl*).

I Sønderjylland og tilstødende egne hedder kolbøtten normalt en **krage**; kort 5 viser navnets massive udbredelse. Der foreligger også spredte optegnelser længere nordfra, men de er udeladt på kortet, for heroppe viser ordet sig ofte at dække over andre gymnastiske udførelser. Specielt bruges forbindelsen at *skyde en krage* om en tomandsleg, hvor den ene part giver den anden en flyvetur (på helt samme måde som når man på Ribe-egnen *hvister til Fanø*<sup>11</sup>). Men også ellers er det i Nord- og Midtjylland almindeligt med to personer til en *krage*: en voksen som *giver* og et barn som *får*, hvad man på rigsmål kalder en *pandekage*. De øvrige kolbøttebetegnelser bruges anderledes sjældent om pandekagen – om end det forekommer.

Også ud over Jyllands grænser synes *krage* at være en populær ingrediens i navnet på kolbøtter (og beslægtede fænomener). På øerne syd for Sjælland kan kolbøtten hedde *hovedkrage*, *halekrage* el. *bagkrage*<sup>12</sup>, og i norsk dialekt kan man *stupa kråka* såvel som *hovedkråka*. På tysk grund er det oftere fuglen skade, der har givet kolbøtten navn, bl.a. i den nedertyske betegnelse *koppheister*, som vi finder sporadisk indlånt i det sydlige Sønderjylland i formen **ka-pøjster**.<sup>13</sup>

Hvad kan der ligge bag denne navngivning; i hvilken henseende minder en kolbøtte om en krage – eller for den sags skyld om en

<sup>10</sup> *Danske Studier* 1920 s.72.

<sup>11</sup> H.F. Feilberg: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* (1886-1918) bd. I s. 709.

<sup>12</sup> *80 Ord til Christian Lisse* (1992) s. 49.

<sup>13</sup> Samme kilde, s. 66f.

skade – og hvad vil det sige, at man *slår* den? Inden vi vover et svar herpå, vil vi vende opmærksomheden mod de udsagnsord, der indgår i kolbøtteudtrykkene – for at undersøge hvilke forestillinger de bidrager med inden for rammerne af det samlede udtryk.

Medens man i nutidigt rigsmål *slår* en kolbøtte (og på Djursland *slår* en hovedkrone mv., i Østhimmerland *slår* en bagkurv, på Sydals *slår* en krage, på Nordals *slår* ars over hoved, sporadisk i Sønderjylland endda *slår* kapøjster), så bruges der i hovedparten af de jyske dialekter andre – og vidt forskellige – udsagnsord om kolbøttens udførelse. Holder vi os bare til kolbøttenavnene fra forrige kapitel, så *kister* el. *kyster* man normalt en *kurv* (i Vesthimmerland), man *buser* en *bagkurv* (i Midtøstjylland), men *kejser* eller *kvister* en *kram(s)kurv* (i Sydøstjylland). Den syd- og sønderjyske krage *kyttes*, *hyttes*, *kystes*, *hvystes*, *kvistes* el. *kvystes*, lidt afhængigt af hvor man befinder sig.

Det ses også af denne opregning, hvordan de samme udsagnsord og navneord kombineres forskelligt i forskellige egne. Og begge disse træk – mangfoldigheden af udsagnsord såvel som kombinationen med forskellige efterled – genfindes i kolbøtteudtryk, hvor efterleddet ikke som ovenfor blot er et navneord. Vendelboerne *bukker hovedkuld(s)*, medens sallingboerne *hvister hovedkuld(s)* og nordvestjyderne til gengæld *bukker over hoved*. I Thy kan man også *kiste over hoved*, medens det i det centrale Vestjylland hedder *kiste kolle*. Vi skal vende tilbage til denne anden type af efterled, så snart udsagnsordene er blevet nærmere belyst.

### 3.

Når man vil bestemme, hvilken betydning udsagnsordene bidrager med til de samlede kolbøtteudtryk, er det oplagt at gå på jagt efter passende “grundbetydninger” af udsagnsordene – inden for den brug, de ellers har i de pågældende dialekter. Her melder sig mindst to problemer. For det første er der nogle af udsagnsordene, der (efterhånden?) bruges i så få forbindelser, at man ikke tør generalisere til en egentlig “grundbetydning”. For det andet bruges flere af

udsagnsordene både om viljebestemte handlinger og om noget, man udsættes for – et skel der undertiden (men ikke altid) falder sammen med, om de tager genstandsled eller ej – og da forekommer det ofte vilkårligt at udpege den ene af disse hovedbetydninger som udsagnsordets “grundbetydning”.

Konfronteret med sådanne vanskeligheder må vi nøjes med at pege på vigtige enkeltkomponenter i udsagnsordenes betydning, der synes virksomme i kolbøtteudtrykkene, og vi må i vid udstrækning støtte vore fortolkninger på indholds- og udtryksmæssige paralleller mellem de forskellige kolbøtteudtryk.

Udsagnsordet **kytte** er – bortset fra udtrykket at *kytte krage* (jf. kort 6) – kun optegnet i betydningen ‘kaste’. Det betegner i almindelighed et let kast (f.eks. med en bold), enten “hen paa Jorden, eller op i Veiret; men uden at løfte Armen op for at kyle det langt med Sving”.<sup>14</sup> Kun på Als kan det bruges synonymt med *kyle* (men dér bruges det til gengæld ikke om at slå kolbøtte).

Feilberg anfører **hytte** *krage* som kolbøtteudtryk fra to lokaliteter i det østlige Sydslesvig, men **skyde** *krage* fra andre to i det vestlige Sydslesvig<sup>15</sup>, og det sidste bekræftes i Fjolddeordbogen.<sup>16</sup> Der er i første tilfælde tale om et fuldstændigt synonym til ovennævnte *kytte*. *Skyde* kan have mange betydninger – men i sønderjysk er en af de mere almindelige ‘støde, puffe’, og så nærmer vi os igen indholdet i *kytte*. Det samme gælder i øvrigt for det sydsjællandske kolbøtteudtryk *skyde hovedløjs*, medens der synes at være sket en fuldstændig (måske spøgende) omtolkning af udsagnsordets indhold, når det sammesteds kan hedde at *skyde en råbuk*.

Endnu en betydning tæt op ad ‘kaste’ møder vi i de få optegnelser, vi har af udsagnsordet **kejse** – når det altså ikke lige forekommer i udtrykket *kejse kram(s)kurv* (jf. kort 7). Ordet bruges typisk om neg, som havde svært ved at tørre i raderne på marken, og som derfor måtte *kejses* (svarende til andre dialekters *væltet* eller

<sup>14</sup> Christian Molbech: *Dansk Dialect-Lexikon* (1841) s. 307.

<sup>15</sup> H.F. Feilberg: *Bidrag til en ordbog over jyske almuesmål* (1886-1918) II s. 286.

<sup>16</sup> Marie og Anders Bjerrum: *Ordbog over Fjoldemålet* (1974) bd. I s. 322.

*kastes*), så vinden kunne komme til de endnu våde sider af negene; *kurvekejse* kaldte man det forresten også – med et tilbagelån fra kolbøttebetegnelsen!

Lad os under ét behandle rimordene **hviste**, **kviste** og **kiste**, hvis samlede forekomst i kolbøttebetegnelser dækker det meste af Vest- og Sønderjylland samt en stor del af Nordjylland (jf. kort 8-10, hvor vi også har medtaget udtaler med *y*, dvs. *hvyste* og *kvyste* i Vestsønderjylland, *kyste* i det sydvestlige Jylland og dele af Vesthimmerland). De nævnte udsagnsord kan – brugt uden for kolbøtteudtrykkene – betegne såvel viljeshandlinger som tildragelser.

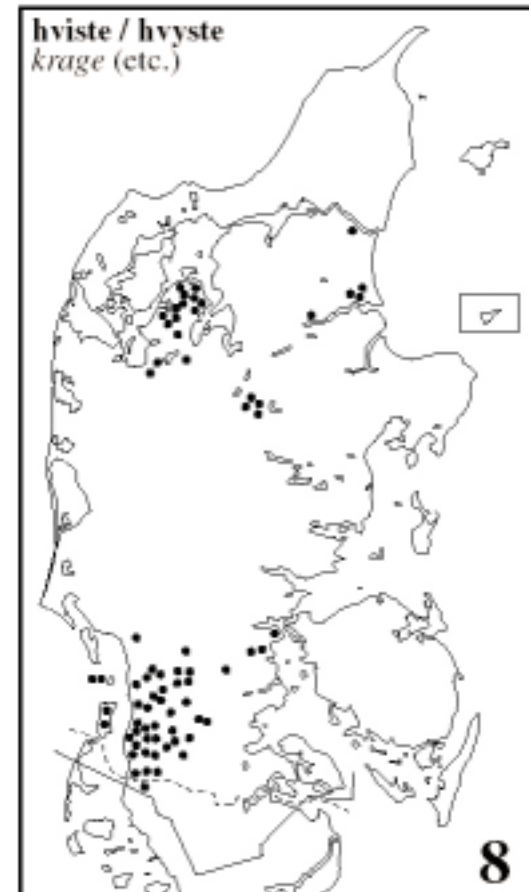
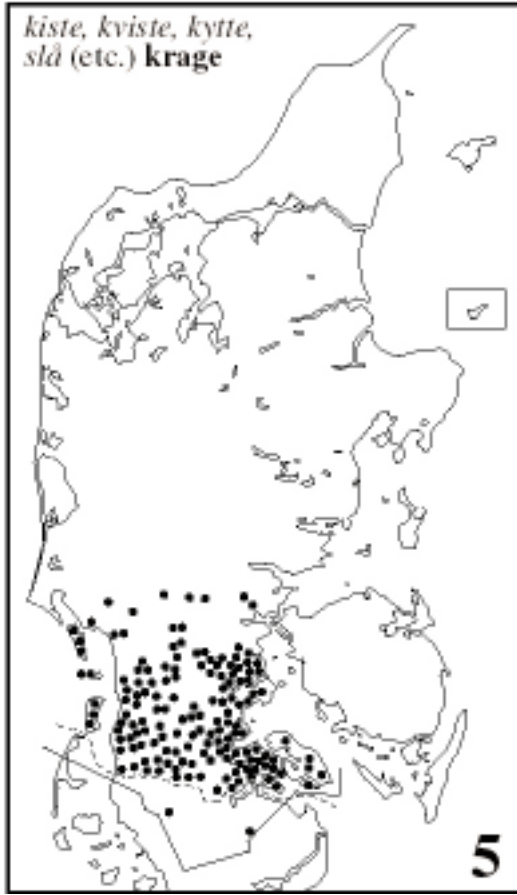
Den viljebestemte handling er igen et let kast, typisk “naar mand tager Flad-Haanden under noget og kaster det opad fra sig”.<sup>17</sup> Det har f.eks. været almindeligt brugt at *hviste*, *kiste* og *kviste* mindre børn, dvs. tage dem i armene, løfte dem hurtigt mod loftet og måske slippe dem et kort øjeblik, før man atter greb dem – altså sammen for at more eller aflede dem. I tæt tilslutning til kastet finder vi betydninger som ‘vifte med’ (f.eks. et tørklæde) og ‘kyse efter’ (med viftende armbevægelser og udbrud som “*kyst dig, kat!*”).

Hvis de betragtede udsagnsord bruges om noget uforvarende, drejer det sig næsten altid om et fald: “han *vyst* baglæns over, dvs. faldt bagover (fra Stol, Stige el. lign.)”, hedder det i en optegnelse fra Vestsønderjylland. Betydningen ‘falde’ er sjælden i Østjylland, men absolut dominerende i det nordlige Vestjylland og (hvis man tør slutte ud fra få belæg) tillige i det mellemste Vestjylland – dvs. netop i egne, hvor man bruger kolbøtteudtrykkene *bukke* eller *kiste over hoved* samt *kiste kolle*.

Når det i et lille område nordøst for Viborg (inden for rammestregen på kort 10) hedder at **kyse** *kurv*, har vi i første omgang været tilbøjelige til at regne med en forvanskning af naboformen fra Himmerland (*kyste*), måske fremmet af de to udsagnsords fælles betydning ‘kyse efter’. Men iflg. ODS er rigsmålets *kyse* og *kejse* (‘vælge’ etc.) historisk beslægtede, så det kan heller ikke udelukkes, at kolbøtteudtrykkenes *kyse* og *kejse* er varianter af en og samme glose.

---

<sup>17</sup> Lauritz Nielsøn Randrop: *Randers Marsch* (1698) s. 14.



Uanset om *kyse* skal forklares på den ene eller den anden måde, hører det hjemme i den netop behandlede gruppe af udsagnsord. Deres klare fællestræk er, at de (i hvert fald i deres viljeinvolverende betydning) betegner en hurtig, men hverken særlig præcis eller kraftbetonet bevægelse af armen(e). Overført på kolbøtten må denne bevægelse gå enten på nedslaget (hvor hænder og hoved sættes til jorden) eller på opsvinget (hvor man sætter af med armene og forsøger at komme rundt og ned på benene) – snarest det første, men under alle omstændigheder på armenes funktion under kolbøttens udførelse. Udsagnsordene bidrager altså ret beset med samme forestilling som rigsmålets (og yngre dialektformers) *slå*.

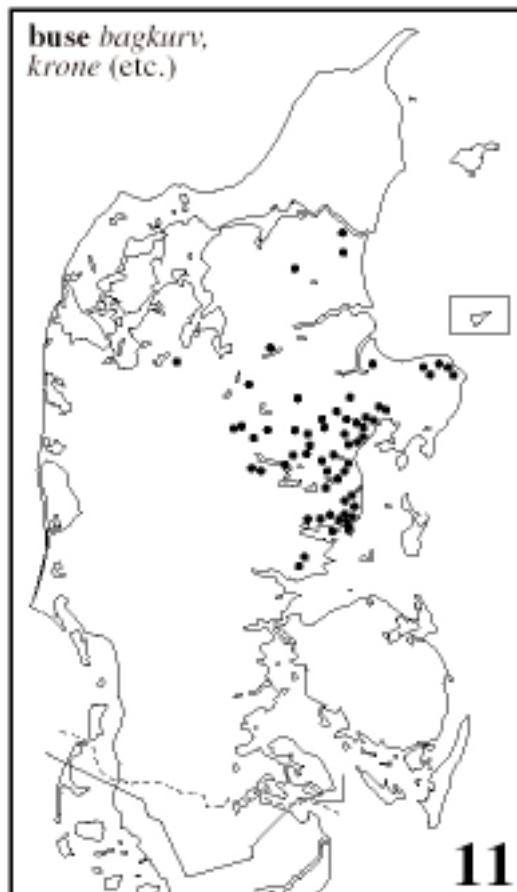
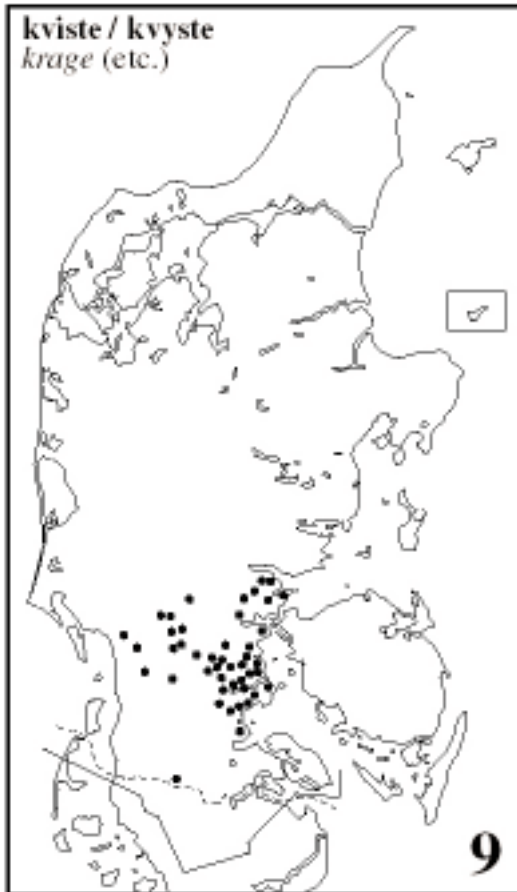
Anderledes med **buse**. Dets brug i jyske kolbøtteudtryk fremgår af kort 11 (men tilsvarende kendes i øvrigt fra midt- og nordsvenske dialekter: *bussa å huvudet* eller *bussa över ände*). Når dette udsagnsord ikke specielt bruges om en kolbøtte, går det altid på en bevægelse, der involverer hovedet – enten at nogen (viljebestemt) ‘støder med hovedet, stanger’ (om diende dyreunger, henholdsvis hornkvæg), eller at man (ufrivilligt) ‘snubler, går på hovedet forover’.

Fra Midtøstjylland og Norddjurs (hvor man *buser* en *bagkurv* eller en *kroner*), bruges *buse* ellers kun i den viljeløse betydning (og uden efterfølgende genstandsled). Fx fortæller en østjysk soldat om det tumultariske tilbagetog fra Dannevirke i 1864, at “De skehj lisse soh, te en Hejst skwat om po Vejen, aa te en aahn *buhst* verriløs nie i Grøwten”.<sup>18</sup> Med andre udvidelser er det en anden sag: her som alle andre steder kan man *buse* *!på* (med noget) – måske ikke velovervejet, men dog viljebestemt.

Udsagnsordet **bukke** bruges i de jyske kolbøtteudtryk *bukke over hoved* og *bukke hovedkulds* (jf. kort 12) – og helt parallelt i vestfyensk *bukke over hoved*, nordsjællandsk *bukke hovedløjs*. I andre sammenhænge betegner det (i de pågældende dialekter) en bevægelse forover og ned med hovedet. Den kan være viljebestemt, fx når man *bukker sig*. Men et *bukke* uden genstandsled eller andre efterfølgende udvidelser vil praktisk taget altid dække over noget

<sup>18</sup> *Jysk Ugeblad* (1906) s. 223f. – Oversættelse: Det skete hvert øjeblik, at en hest skvattede om på vejen, og at en anden styrtede hovedkulds ned i grøften.





utilsigtet, i hvert fald i Vendsyssel: “Pas på do entj bokker ni’r å læst”.<sup>19</sup> De forestillinger, udsagnsordet bidrager med, minder om dem i norsk *stupe (hau)kråke*, *stumpe gump* etc., smålandsk *stupa huvudkulls* og ældre dansk *støbe kolbøtte*.<sup>20</sup>

Hvad enten det nu er arme eller hoved, så fortæller alle udsagnsordene i kolbøtteudtrykkene om en aktiveret legemsdel – ofte ud over den, der nævnes i efterfølgende genstandsled. Det billede af kolbøtten, der gives med udtryk som *buse bagkurv*, er ret beset en kortslutning – ikke af logisk, men af suggestiv karakter – mellem to faser eller momenter i kolbøttens udførelse: hovedet der bukkes forover + rumpen der slås i vejret.

En kortslutning af en lidt anden art finder vi i *krage*-udtrykkene, hvor ordet **krage** næppe hentyder til nogen bestemt legemsdel, men snarere formidler et (drillende) helhedsindtryk af den pågældende person midt i kolbøtten: med arme, ben og hår stående til alle sider, så det “ligner en krage”. Tilsvarende helhedsbilleder, men med antydning af kolbøttens elegance (og måske brugt om en speciel kolbøtte), finder man i de sporadiske udtryk *vende en (abe)kat* (Nordsamsø) og *slå en (læ)kat* (Als); jf. også ærøsk *smøge*, *krænge*, *vende en kat*.

Den type af kolbøttebetegnelser, vi netop har søgt at indholdsbeskrive, udfolder sig alle inden for en og samme snævre grammatiske ramme: et udsagnsord, der beskriver en viljeshandling + et genstandsled, der betegner handlingens resultat. Udsagnsord som *slå*, *kytte* og *hviste* passer ind her som fod i hose. Vi ved også fra rigsmålet, at udsagnsord, som normalt ikke tager genstandsled, undertiden kan passes ind i rammen<sup>21</sup>; men alle eksempler herpå – også *lege skjul!* – antyder, at udsagnsordet i det mindste skal betegne en viljeshandling.

Spørgsmålet bliver da, hvordan det midtøstjyske kolbøtteudtryk *buse en bagkurv* passer ind i billedet. Som tidligere nævnt bru-

<sup>19</sup> Arne Espegaard: *Vendsysselordbog* (1972-86) bd. I s. 102. – Oversættelse: Pas på, du ikke falder på hovedet ned af læsset.

<sup>20</sup> *Ordbog over det Danske Sprog* (1919-56) bd. X sp. 1026.

<sup>21</sup> Kr. Mikkelsen: *Dansk ordføjningsslære* (1911) s. 355f.

ges *buse* ellers mest uden genstandsled og om et ufrivilligt fald – og alligevel fremtræder udtrykket at *buse en bagkurv* som en ubetvivlelig paralleldannelse til at *slå en kolbøtte, kytte en krage* etc. Så enten må vi antage, at *buse* faktisk har kunnet bruges om en viljeshandling og med resultatbeskrivende genstandsled også i midt-østjysk. Eller også må vi postulere som en almindelig regel, at når et udsagnsord uden (sikkert) viljesindhold tvinges ind i den omtalte ramme og forsynes med resultatbeskrivende genstandsled, så vil det alene derved ændre betydning og blive forstået som udtryk for en viljeshandling.

Vi har her fremholdt helheden udsagnsord + resultatbeskrivende genstandsled som en konstruktion, der er velegnet til at formidle et suggestivt sammensat billede af kolbøtten. Men den grammatiske helhed, der ellers frem for nogen egner sig til suggestiv komprimering, er jo sammensætningen (hvis led kan stå i ethvert tænkeligt betydningsforhold til hinanden). Så det kan ikke undre, at et par af de farverige østjyske kolbøtteudtryk har muteret til sammensætninger, i takt med at rigsmålets *slå* er trængt frem på de lokale udsagnsords bekostning. Nord for Horsens (og sporadisk helt op i Himmerland) kendes udtrykket at slå en **busekurv** (jf. kort 13), og syd for Horsens er det sporadisk brugt at slå en **kejsekurv**. Sammensatte kolbøttenavne af en lidt anden art foreligger i lolland-falstersk *halehoved, hovedkrage* og *halekrage* samt i sydfynsk *hovedbuk*.

#### 4.

På kort 1-5 fremtræder det meste af Nord- og Vestjylland som hvide områder. Det skyldes, at kolbøtten her ikke har – eller i hvert fald ikke har haft – noget rigtigt navn, i form af et navneord; de stedlige kolbøtteudtryk består af et udsagnsord + et biordsagtigt led. Af disse komponenter har vi allerede været inde på udsagnsordene, så spørgsmålet bliver nu, hvilke forestillinger der gemmer sig i de biordsagtige led, og hvordan disse forestillinger samarbejder med indholdet af de forudgående udsagnsord.

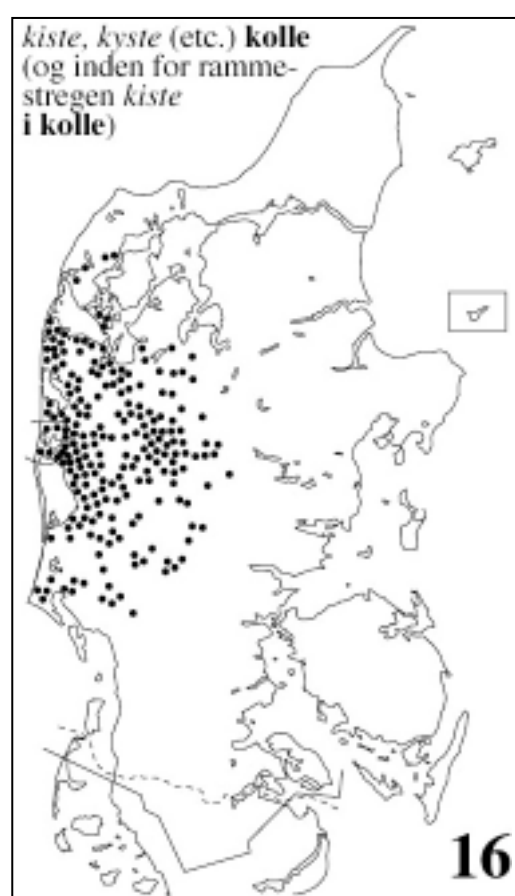
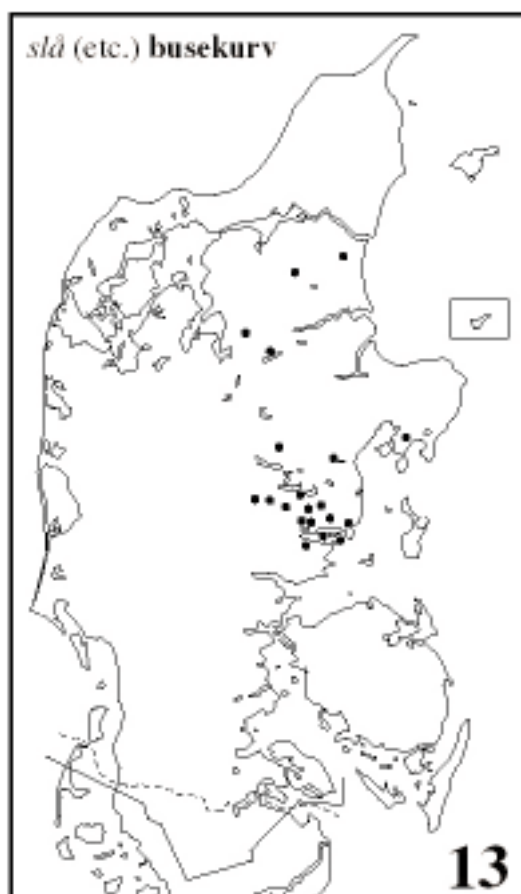
I Vendsyssel *bukker* man **hovedkuld(s)**, og i Salling *hvister* man **hovedkulds**, når der skal slås kolbøtte (jf. kort 14, hvor vendsysselsk brug af *-s* er markeret med rammestreg). Biordet kendes i forvejen fra rigsmålet i betydningen ‘forlæns omkuld’, og sådan bruges det også normalt i de pågældende dialekter: man kan falde *hovedkulds* ned eller fare *hovedkulds* af sted (så man er ved at gå på hovedet). Ordet er (iflg. ODS) en afledning af det gammeldanske *hovedkol* med betydningen ‘isse’, og det har fra starten eksisteret i både en *s*-holdig og en *s*-løs form. Ligesom det gjaldt for det djurslandske navneord (*hoved*)*krone*, så antyder biordet *hovedkuld(s)* hovedets involvering i kolbøttens udførelse: at det bliver kastet forover og sat i jorden.

Et biordsagtigt led, der virker mere fremmedartet, træffes i Nordvestjylland og Hanherrederne, hvor man *bukker over hoved* (i Thy med den sjældnere sideform *kister over hoved*). Jf. kort 15. De lokale dialekter bruger ellers ikke – så lidt som rigsmålet – forbindelsen *over hoved*; men den skal formentlig forstås som en parallel til det velkendte *over ende* (= omkuld). ODS fremhæver som grundforestillingen i sådanne udtryk, at tyngdepunktet forrykkes hen *over* en nævnt støtteflade<sup>22</sup>, i det betragtede tilfælde hen over hovedet – og så er vi tilbage ved næsten den samme forestilling som ligger i *hovedkulds*.

Sidsteleddet i det vestjyske *kiste / kyste kolle* (jf. kort 16) henlyder også til hovedet. Som nævnt i artiklens start var *kol* i ældre dansk et gængs ord for hoved eller isse, men det har (iflg. ODS. mv.) kun overlevet som navneord i enkelte overførte betydninger, f.eks. ‘høj, forhøjning’ (fortrinsvis i stednavne) og ‘rum under mønningen’ (i nordvestjysk dialekt). Som styrelse i forholdsordsledet *omkuld* er ordet til gengæld almindeligt brugt både i rigsmålet og i de nord- og midtjyske dialekter (ned til en linje Århus-Esbjerg) – med den modifikation, at man mest siger *å-*, *o-* eller *ækol* i Vendsyssel og Himmerland, men *ikol* i ordets vestjyske udbredelsesområde.

Man kunne godt fristes til at tolke ordet *kolle* som et navneord for den kolbøtte, man *kister* eller *kyster*. Dermed ville vi være tilbage

<sup>22</sup> *Ordbog over det Danske Sprog* (1919-56) bd. XV sp. 1349f.



ved den grammatiske konstruktion, vi kender så godt fra øst- og sønderjysk: udsagnsord + resultatbeskrivende genstandsled. Men nord for Ringkøbing fjord (inden for rammestregen på kort 16, og altså midt i det område, hvor man bruger kolbøtteudtrykket *kiste kolle*) opgiver 8 af Jysk Ordbogs meddelere samstemmende formen *kiste i kolle* – svarende til ovennævnte forholdsordsled *i kol*.

At udtrykket oprindeligt skulle have indeholdt et forholdsordsled, og at forholdsordet så i anden omgang skulle være bortfaldet i størstedelen af området – det lyder måske ikke umiddelbart sandsynligt. På den anden side bliver *kiste (i) kolle* pludselig en nær parallel til *kiste over kolle* – et kolbøtteudtryk, mange af Jysk Ordbogs meddelere anfører fra naboområdet Sydthy (som sideform til det mere almindelige *kiste over hoved*). Og man får samtidig forklaring på en ellers uforståelig iagttagelse, nemlig at man nok kan *kiste / kyste kolle*, men ikke (parallelt med de øst- og sønderjyske kolbøtteudtryk) *kiste / kyste en kolle*, endsige *kyste* et antal *koller*. For hvordan skulle man dog kunne talbøje et (oprindeligt) forholdsordsled?

Nu skal det straks indrømmes, at vi faktisk har fundet eksempler på et flertalsbøjet *kolle*, men kun i den sydligste (og allerøstligste) udkant af udbredelsesområdet – hvor det synes mere rimeligt at regne med forvanskning end midt i området. Her taler man virkelig om at *kiste en kolle* – i 4 kilder syd for Ringkøbing fjord endog om at *kiste en kattedolle*. Der er formentlig tale om en omtolkning af forholdsordsledet *i kolle*, efter at det har mistet sit forholdsord: i tilslutning til nabodialekternes *kiste / kyste krage* (el. *bagkurv*) er *kolle* blevet opfattet som et genstandsled.

En lignende omtolkning har også fundet sted i Vendsyssel, så man der (ved indlån af rigsmålets *slå*) både kan *slå en hovedkulds* – udtalt *hwòkøls* – og *slå ti hovedkuller ud i træk*.<sup>23</sup> Ligeså i Nordsjælland, hvor man både kan *bukke hovedløjs* (med et biordsagtigt led) og *buse en hovedløjs* (med genstandsled).

Fælles for de tre biordsled, vi nu har identificeret i de nord- og vestjyske kolbøtteudtryk, er forestillingen om hovedets karakteristiske

<sup>23</sup> Arne Espgaard: *Vendsysselsk Ordbog* (1972-86) bd. I s. 53.

bevægelse eller placering nedad. Dette indholdstræk må formodes at præcisere eller modificere indholdet af det forudgående udsagnsord, men ikke ændre dets indhold radikalt – for det er den funktion, biordsagtige led plejer at have. Nu blev det i forrige kapitel fastslået, at de fleste af udsagnsordene fra de nord- og midtvestjyske kolbøtteudtryk kun eller overvejende betegner utilsigtede fald, når de bruges i andre forbindelser. Hvordan kan det så være, at de forsynet med biordsagtige led som *hovedkulds*, *over hoved* og *(i) kolle* pludselig kommer til at betegne noget så viljebestemt og iscenesat som at slå kolbøtte?

Det gør de heller ikke helt entydigt. Der består ikke så vandtætte skodder mellem viljebeskrivende og viljeudelukkende konstruktioner, som spørgsmålet forudsætter. De nord- og vestjyske kolbøtteudtryk *bukke hovedkulds*, *kiste (i) kolle* osv. betegner ikke altid en tilrettelagt kolbøtte, men ses i kilderne også anvendt om utilsigtede fald, hvor en person – som sidsteleddet så malende beskriver det – ryger lige på hovedet. Det er bestemt ikke med vilje, at “dræng’i bokke hu·kåls ni’r å wun”<sup>24</sup> – eller at en anden “æ næ’r ve o kist Kåld-, nærensind en fo’ en gu’e Dram”.<sup>25</sup>

Det er også stik imod alle planer, når et hus vælter omkuld i stormvejr, men ikke desto mindre fortæller flere af Jysk Ordbogs meddelere, at folkeviddet i Vestjylland døbte et sådant hus “Kistkoll”. Endelig er dét *kiste over kolle*, som meddelere fra Sydthy anfører blandt kolbøtteudtrykkene, ganske det samme udtryk som i en fremragende ordsamling fra Midtthy optræder med betydningen ‘falde omkuld’ (helt parallelt med *kiste ned*, *kiste over ende* osv.)

Sådanne iagttagelser kunne godt tyde på, at kolbøtteudtrykkene med biordsagtige led fra Nord- og Vestjylland oprindeligt har betegnet ufrivillige fald – og først i anden omgang er blevet overført på kolbøtter. Hvorimod udtrykkene med genstandsled i Øst- og Sønderjylland fra starten har betegnet kolbøtter – så der hér er tale om overførsel den modsatte vej, når udtrykkene en sjælden gang bru-

<sup>24</sup> Arne Espegaard: *Vendsysselsk Ordbog* (1972-86) bd. I s. 53. – Oversættelse: Drengen faldt på hovedet ned af vognen.

<sup>25</sup> H.P. Hansen: *Jens Pråwst* (1928) s. 35. – Oversættelse: er nær ved at styrte om, når han får en god dram.

ges til dramatisk beskrivelse af et fald: “han skvat kønt i Skraldet, kvist’ en Kramkurv og lå der, Fyren”.<sup>26</sup>

En sådan forskel i udtrykkenes oprindelse kunne måske også forklare, hvorfor de nord- og vestjyske udtryk viser langt større glosemæssig og grammatisk varians end de øst- og sønderjyske – ikke bare med de sideformer, der er nævnt tidligere, men også med følgende sporadisk optegnede former: *bukke i hovedet* el. *over sit hoved* (Vendsyssel), *bukke over sin ende* (Hanherred), *bukke hoved åkol* (Vendsyssel, det nordøstligste Thy), *hvitte over kolle* (Sydthy; *hvitte* = kaste), *kiste i keje* (Aggertangen; jf. *rm. få en på kajen*), *stumle over æ* (el. *over sit*) *hoved* (Fur; *stumle* = snuble).

Betydningsoverførsel sker nemlig relativt frit. Det er en sproglig fornyelse, som har at gøre med forestillinger snarere end med bestemte gloser: en kendt foreteelse (som f.eks. at falde hovedkulds) ses som billede på en anden (i vort tilfælde: at man udfører en bestemt behændighedsøvelse), og så er det mindre vigtigt om man benytter det ene eller andet (af flere mulige) udtryk for den billedgivende foreteelse: *bukke i hovedet*, *over sit hoved* el. *åkol* i Vendsyssel – og tilsvarende i de andre nord- og vestjyske egne, hvor vi har set stor varians i kolbøtteudtrykkene.

Helt anderledes i Øst- og Sønderjylland. Hvis kolbøtteudtrykkene her fra starten er blevet udmøntet som betegnelser for netop det at slå kolbøtte – kort sagt er leksikaliseringer af bestemte ordpar inden for en fast grammatisk ramme – så tillader de naturligvis ligeså lidt som andre faste betegnelser slinger i valsen. Allerhøjest tilføjelse af beskrivende forled (som de nævnte *bag-*, *hoved-*, *kejse-*) eller lydlig forvanskning (som *kramskurv*).

## 5.

Kombinerer man vores kort over udsagnsord (6-13) med dem over genstandsled og biordsagtige sidesteled (1-5, hhv. 14-16), og medtager man de vigtigste øvrige former nævnt i teksten, fremkommer det rigt varierede billede af jyske kolbøtteudtryk på kort 17 (næste

<sup>26</sup> Jens Skytte: *Bror Lun* (1912) s. 151.



side). Hver egn, hvorfra vi i Jysk Ordbogs samlinger og spørge-  
 listebesvarelser har et fyldigt materiale, udviser sit (eller sine) genu-  
 ine dialektudtryk. Kun et par øer, en kile syd for Ålborg samt det  
 gamle dansktalende Sydslesvig har vi måttet forsyne med spørgs-  
 målstegn – og for Sydslesvigs vedkommende endda kombineret  
 med punktoplysninger fra Feilberg (jf. de stiplede pile).

Billedet kunne sagtens kompliceres yderligere, hvis vi også tog  
 hensyn til de blandformer, der kan optegnes, hvor forskellige dia-  
 lekters udtryk grænser op til hinanden (f.eks. *buse kurv* i Østhim-  
 merland, *hviste kolle* i det nordlige Hardsyssel, *kvyste krage* i Ribe-  
 og Haderslevvegnen). For slet ikke at tale om de blandformer, der er  
 opstået i yngre dialekt, ved at man har overtaget enten første- eller  
 andetleddet af rigsmålets betegnelse: *slå bagkurv*, *kram(s)kurv*,  
*hovedkuld(s)*, hhv. *buse*, *kiste*, *kyste*, *kviste kolbøtte*. Men vi vil ikke  
 gå nærmere ind på nogen af disse former.

I stedet vil det være på sin plads med to korte kommentarer – uden  
 indbyrdes sammenhæng – til det flittige indlån i dialekterne af rigs-  
 målets kolbøttegloser. Ordet *kolbøtte* er trængt stærkest ind i nord-  
 vest- og midtvestjysk – hvad der kan virke geografisk overraskende,  
 men er strukturelt velmotiveret: netop disse dialekter fik jo ikke selv  
 udviklet et rigtigt kolbøttenavn (på linje med de øst- og sønderjyske  
 navneord). Hvad angår udsagnsordet *slå*, kan det meget vel tænkes  
 at være et rigsmålsindlån også i de få østjyske og østsønderjyske  
 dialekter, hvor det er anført som dialektform på kort 17. Men så må  
 det være et tidligt indlån, for selv i ældre kilder finder vi kun svage  
 spor af andre, måske mere oprindelige kolbøtteudtryk (*buse (ho-  
 ved)krone* på Syddjursland og Anholt, *styrte krage* på Sydals).

Vi er omsider ved vejs ende. En bred vifte af udtryk er præsenteret;  
 deres grammatiske form og betydningsindhold er diskuteret; beskri-  
 velsesrammer er foreslået. Og alt dette for en kolbøttes skyld! Hvad  
 enhver hyrdedreng har udført med et grin, det giver – paradoksalt  
 nok – dialektforskerne svære hovedbrud, når navnet skal forklares!



### Kort 17. Jyske kolbøtteudtryk.

\*, (\*) = efterleddet kan bøjes (hhv. viser tendens til at kunne bøjes) som et alm. navneord (*en bagkurv, flere bagkurve* etc.) – **1** = spredt i Thy også *kiste over hoved*; **2** = spredt i Sydthy også *kiste over kolle*; **3** = *stumle over æ hoved*; **4** = *kyse kurv\** (mod nord som sideform til *kyste kurv*); **5** = *vende kat\** (mul. om speciel kolbøtte); **6** = *slå busekurv\**; **7** = blandingsområde for *kyste, kviste, hvyste* (og blandformen *kvyste*) *krage\**; **8** = sporadisk i det sydlige Sønderjylland også *slå kapøjster*; **9** = også *styrte krage\**; **10** = udtryk, der indbefatter *krage\**, men forskellige udsagnsord (uvist hvor vidt omkring), jf. kap. 4.

---

## Talemåder – til det grove

Man skal ikke ret længe have arbejdet med Jysk Ordbogs samlinger, før vrimlen af talemåder springer i øjnene. Talemåden har tjent almuen som en ramme, hvori man præcist og relativt risikofrit kunne give udtryk for sin vurdering. Se blot følgende talemåder, valgt blandt utallige andre i de redigerede afsnit A–E: Grovfilen er taget i anvendelse, men det sker i en generel og vittig form.

*di æ å dæn barm<sup>1</sup>hjärdi(q) slaw<sup>1</sup>; di ko<sup>1</sup>qə djæ æq<sup>1</sup> å gi<sup>1</sup>kær di fa<sup>1</sup>tə æ so<sup>1</sup>p* = de er af den barmhjertige slags; de koger deres æg og giver de fattige suppen (dvs. kogevandet). Mors.

*Der skal stærk Skoller te aa bæhr go Daue* = der skal stærke skuldre til at bære gode dage (dvs. til at have medgang, uden at det stiger én til hovedet). Odder-egnen.

*Æn Faar ka lætter dræj sæjs Böen op, ind sæjs Böen ka fø æn Faar* = en fader kan lettere opfostre 6 børn, end 6 børn kan brødføde en fader (på dennes gamle dage). Sydvestjylland.

*va de <sup>1</sup>drøpə frå<sup>1</sup> <sup>1</sup>næj:s i<sup>1</sup> <sup>1</sup>mun, de<sup>1</sup> it spilt* = hvad der drypper fra Næsen i Munden, det er ikke spildt, dvs. hvad man giver til sine Børn eller Venner, er ikke spildt. Nord for Flensborg.

*å gæm<sup>1</sup> æn hæmælihi<sup>1</sup>æð ve<sup>1</sup> æð kwenfålk æ lisæm å gæm pæn<sup>1</sup>seðlær ba<sup>1</sup>q ve<sup>1</sup> æn da<sup>1</sup>rklenk* = at gemme en hemmelighed hos et kvindfolk er ligesom at gemme pengesedler bag en dørklinke (dvs. uden lås for). Ommersyssel (ml. Mariager og Randers fjorde).

---

**Jens Ejsing og Viggo Sørensen:**

## **Om Salling og sallingmål**

Det gamle Salling fylder – ved tilfældighedernes spil – knap så meget som de omliggende egne inden for den topografiske, lokalhistoriske og dialektologiske litteratur.

Dette misforhold vil den ene af artiklens forfattere, Jens Ejsing, nu råde bod på. Han er netop ved at lægge sidste hånd på en omfattende skildring af sin barndomsegn, den midtsallingske kommune Oddense-Otting. Bogen bliver rigt illustreret med fotografier fra datiden, og Jens Ejsing fortæller på den dialekt, han voksede op med. For at bogen også skal kunne læses af ikke-sallingboer, gengives teksten tillige på rigsmål.

Når dette store projekt er overstået, er det Jens Ejsings hensigt at gå i gang med en beskrivelse af den sallingiske dialekt – i nært samarbejde med Jysk Ordbog.

På de følgende sider (30-33) bringer vi en smagsprøve fra bogen, med forfatterens egen lydskrift af sallingmålet på venstresiderne (som tekst 1) og hans oversættelse til rigsmål på højresiderne overfor (som tekst 2); teksterne svarer til hinanden, afsnit for afsnit.

Lydskriften i tekst 1 er ret enkel: ud over de velkendte bogstaver har den kun særtegn for lydlængde (·, dvs. hævet punktum) og for stød (', dvs. hævet komma). Det er også nok til at give enhver sallingbo en klar fornemmelse af den gamle dialektudtale – og læsere udefra en vis forestilling om den.

Vi vil gerne bruge denne præsentation til at fortælle Ord & Sags læsere lidt om sallingmålets særpræg, men så bliver det hurtigt nødvendigt med en finere lyd gengivelse. Derfor bringer vi (som tekst 3, s. 36-37) endnu en udgave af det citerede afsnit – her med en lydskrift, der har hentet inspiration fra flere hold: dels fra Jysk Ordbog, dels fra Inger Ejkskjærs lydskrift af en sydsallingsk dialekt<sup>1</sup>, dels endelig fra Arne Espegaard's notering af de vendsysselske vokaler.<sup>2</sup>

Arbejdet med tekst 3 har vi foretaget i fællesskab, dog sådan at Jens Ejsing bærer hovedansvaret for den fonetiske gengivelse, og Viggo Sørensen for fremstillingen af sallingmålets karakteristika.

Men nyd nu først (i teksterne 1-2) de kærligt tegnede scener fra livet på en Salling-gård i tyverne og trediverne:



Tre af os drenge klar til aftenmalkning, en aften hvor Far skal i byen. Til højre, ved nødsuren, ses roebøren.

<sup>1</sup> Inger Ejkskjær: Brøndum-Målet (1954).

<sup>2</sup> Arne Espegaard: Vendsysselsk Ordbog (1972-86).

Føst å fræmmest sku æ dygge passes. De war no nem' nåk åm æ sãm'mer, får da gik bo·de æ hæj·st å æ ong·höw·de uw·e i æ mark. De gjåw· æ kygge sãm ræg'el åsse, mæn di sku hintes hjem' i æ nös bo·de må· å aw'ten, så di ku blyw mal'ke.

Åm æ a'eo'r blöw æ höw·de bunnan in', å så blöw dær moj' å gjø mæ' å pas æ dygge. Vi begøn· tij·le åm æ må·: Dær sku skra·ves ni'r ve æ höw·de å fæjes åp får æ aj·l, så dæn ku ræn ugge i æ aj·lkuw·l. Dær sku mo·ges bo·de ve æ höw·de, æ grij·s å æ hæj·st. Vi skow·lt æ måw åp i æ stow't å kjåwwe æ ugge o æ mår·ng — mø't uw·e o æ go·splas!

Alle dygge sku ha nöj å i·e, å føst å fræmmest sku æ kygge mal'kes.

Vi sto åp, så vi ku now' å fo mal'ke, innen æ mjal'kkusk kam·. Han hāj· hans bestæmt tik o æ mæjerik, å vi sku åp æ klå'ke ha·l sæjs æller dæ·r åmkreng' får' å now'e. Dær war sãm ræg'el trej' te' å mal'k: Få'r, æ pij·g (dæm føst manne o'r war æ piegge stæj', så di åsse sku mal'k) å an'ten æ annenkå'l æller jæn' å vi anne drænge, da vi bløw stu·r nåk te'e.

Dær sku mal'kes æn fjåwten·fæm'ten kygge, så de blöw alså fijje æller fæm' te hwæ'r. Vi fæk fat o æn span' å æn mal'kskammel, to wa luw awwe o' å såt wos hæn' te æ kow'. Så ta·e vi æ jowwe mæ æn klugge, såt æ span' imæl· æ bi·en å æ hu·r in' te æ kow' si maw·, å så ku vi begøn· å mal'k. De wa·e let, innen æ kow' lå· æ mjalk ni'r, mæn så ku æ åsse gåt go stærk, å ve dæm bæjst å æ kygge ku vi ha æ span' følt ate æn syw·å't minutter. Sãm'tijje, næ'r vi war tøjste, væn· vi æ pa't å sæn æ stro·l lij· in' i æ mon'. De war lugn å gåt!

De war war'm å sej mæ æ hu·r hi'el in' te æ kow', å åm æ må·ku·n gåt blyw nöj søw·ni, sær·li da, hwis dæn war kommen si'en i sæng'. A hår fli·r gång· wot ve' å fal i søw'n, næ'r a mal'ke, å de ku åsse skik får æ kå'l æller æ pij·g.

Vi hāj· i fli·r o'r æn pij·g, dær hi Dårte·a. Hun å Mu'er hāj· æ gåt mæ hwæranne, mæn sö'en hāj· Mu'er æ no mæ dæm flest å æ piegge, å dæ·rfu·r blöw' di da åsse ve w'os i fli·r o'r.

## Det daglige arbejde

### TEKST 2

Først og fremmest skulle dyrene passes. Det var nu nemt nok om sommeren, for da gik både hestene og ungkreaturerne ude i marken. Det gjorde køerne som regel også, men de skulle hentes hjem i kostalden både morgen og aften, så de kunne blive malket.

Om efteråret blev kreaturerne bundet ind, og så blev der meget at gøre med at passe dyrene. Vi begyndte tidligt om morgenen: Der skulle skrubes ned ved kreaturerne og fejes op for ajlen, så den kunne rende ud i ajlebeholderen. Der skulle muges både ved kreaturerne, grisene og hestene. Vi skovlede møget op i møgbøren og kørte det ud på møddingen – midt ude på gårdspladsen!

Alle dyr skulle have noget at æde, og først og fremmest skulle køerne malkes.

Vi stod op, så vi kunne nå at få malket, inden mælkekusken kom. Han havde sin bestemte tid på mejeriet, og vi skulle op klokken halv seks eller der omkring for at nå det. Der var som regel tre til at malke: Far, pigen (de første mange år var pigerne fæstet, så de også skulle malke) og enten andenkarlen eller en af os drenge, da vi blev store nok til det.

Der skulle malkes en fjorten-femten køer, så det blev altså fire eller fem til hver. Vi fik fat på en spand og en malkeskammel, tog kasketten omvendt på og satte os hen til koen. Så tørrede vi yveret med en klud, satte spanden mellem benene og hovedet ind til koens mave, og så kunne vi begynde at malke. Det varede lidt, inden koen lagde mælken ned, men så kunne det også godt gå stærkt, og ved de bedste af køerne kunne vi have spanden fyldt efter en syv-otte minutter. Somme tider, når vi var tørstige, vendte vi patten og sendte strålen lige ind i munden. Det var lunt og godt!

Det var varmt at sidde med hovedet helt ind til koen, og om morgenen kunne man godt blive noget søvnig, især da, hvis man var kommet sent i seng. Jeg har flere gange været ved at falde i søvn, når jeg malkede, og det kunne også ske for karlen eller pigen.

Vi havde i flere år en pige, der hed Dorthea. Hun og Mor havde det godt med hinanden, men sådan havde Mor det nu med de fleste af pigerne, og derfor blev de da også hos os i flere år.

(Tekst 1, fortsat)

Hæn' sist o æ aw'ten fæk hun sãm'tijje besø'g å wa na·bo hans kå'l, Maw·nus. Han kraw·lt in' ar æ vin·du te hin, å di hāj·moj' å sna'k åm, så de ku gāt blyw hæn' åm æ må·, innen han gik hans væj ijæn. Sö'en æn må· hāj Dårte·a swæ'r ve' å hāl sæ vow·n, næ'r hun mal'ke, å så ku æ gāt skik, te hinne hinne slap æ kopa'te å fil ni'r i æ mjalk, åsse u·en at hun vow·nt ve'e. Så ga Få'r æn brö'l å sæ: "Do såwwe, Dårte·a!", å hun to fat o' å mal'k ijæn, mæn de sam· ku gāt skik jæn' gång' te dæn sam· må·, å så ka a hāw·, te Få'r han råw't: "No såwwe do sgi ijæn, Dårte·a!"

Ba'a'e sku æ höw·de ha nöj å i·e, å de, dær to længst tik ate æ mal'ken, war å gi æ höw·de ru'r. Vi hāj· tåw' lø·v æller kår·e, å de stø'e Få'r æller jæn' å æ kå·l bor dæn jæn· ru·rlø'v in' te æ höw·de, sku Ni·els å mæ føl· dæn annen. Vi hāj· wol åmkreng får· höw·de fåru·en æ ka·l, å hwæ'r par i æn bo's sku ha tåw' lø·vfulle. A ten'ke, te dæn', dær sku bæ·r æ ru'r, sku go' åmkreng får· gång· — tåw' gång· åm æ då'! De mo gu'r nåk ha wot ho'r ve æ rø'g, si'el åm de jo't war nöj, dæn ten't så moj' o' dæn'gång'.

Sö'en gjåw· vi æ i manne o'r, å Ni·els å mæ war mæj te'e, fræ vi war æn sæjs·syw' o'r gammel. Åm di gjåw· æ o sam· må· po dæm anne go·r i Woj'ns å Å'ting, ve'r a't, mæn dær war da hæl·diviks jæn' å æ kå·l, dær fan ugge å', te de ku gjø'es po æn nemmer må·. Åm han hāj sit æ æn annen stæj, æller han si'el fan po'e, de ska a't ku sæj·, mæn vi fæk æn ru·rbo·r, sãm vi brow't i stæj får æ lø·v. Dæn' hāj· æn ve'p· anår·ning, så vi ku ve'p æ hyw'l fræ æ græw·ning åp i æ bo's, å så hāj· æn tåw' ha·ger fåran, så æ ru'r ku veppes åp øwwe æ kant å æ krø·v. Dær ku væ·r dåw'l så manne ru'r i æ bo·r sãm i æn lø'v, å de war sæføl'li moj' nemmer å ky·r mæ æ ru'r in å bæ·r dæm.

Innen mæjje fæk æ hōw·de æn gjewt hal'm æller hyk. æn stu'r bår·ng te hwæ'r par i æn bo's å æn bette vil· te hwæ'r å æ ka·l.



(Tekst 2, fortsat)

Hen sidst på aftenen fik hun somme tider besøg af vor nabos karl, Magnus. Han kravlede ind ad vinduet til hende, og de havde meget at snakke om, så det kunne godt blive hen på morgenen, inden han gik sin vej igen. Sådant en morgen havde Dorthea svært ved at holde sig vågen, når hun malkede, og så kunne det godt ske, at hendes hænder slap kopatterne og faldt ned i mælken, også uden at hun vågnede ved det. Så gav Far et brøl af sig: "Du sover, Dorthea!", og hun tog fat på at malke igen, men det samme kunne godt ske en gang til den samme morgen, og så kan jeg huske, at Far råbte: "Nu sover du sgi igen, Dorthea!"

Bagefter skulle kreaturerne have noget at æde, og det, der tog længst tid efter malkningen, var at give kreaturerne roer. Vi havde to løbe eller kurve, og mens Far eller en af karlene bar den ene roekurv ind til kreaturerne, skulle Niels og jeg fylde den anden. Vi havde vel omkring fyrre kreaturer foruden kalvene, og hvert par i en bås skulle have to kurvfulde. Jeg tænker, at den, der skulle bære roerne, skulle gå omkring fyrre gange – to gange om dagen! Det må godt nok have været hårdt ved ryggen, selv om det jo ikke var noget, man tænkte så meget på dengang.

Sådan gjorde vi det i mange år, og Niels og jeg var med til det, fra vi var en seks-syv år gamle. Om de gjorde det på samme måde på de andre gårde i Oddense og Otting, ved jeg ikke, men der var da heldigvis en af karlene, der fandt ud af, at det kunne gøres på en nemmere måde. Om han havde set det et andet sted, eller han selv fandt på det, det skal jeg ikke kunne sige, men vi fik en roebør, som vi brugte i stedet for kurvene. Den havde en vippeanordning, så vi kunne vippe hjulet fra grebningen op i båsen, og så havde den to hager foran, så roerne kunne vippes op over kanten af krybben. Der kunne være dobbelt så mange roer i børen som i en kurv, og det var selvfølgelig meget nemmere at køre med roerne end at bære dem.

Inden middag fik kreaturerne en gift halm eller hø, en stor armfuld til hvert par i en bås og en lille visk til hver af kalvene.

## NOGLE SÆRPRÆG VED SALLINGMÅLET (på grundlag af tekst 3, s. 36-37)

### 1. Ordforråd

I de beskrevne arbejdsprocesser trækkes der nødvendigvis på en række ældre dialektord, ukendte i rigsmålet. Betragtet hver for sig peger de ikke specielt mod Salling, idet de også bruges længere mod (nord)vest, (syd)øst el. lign., men tilsammen indkredser de dialektprøvens hjemsted – næsten bedre end man skulle forvente. Se kortet på modstående side, hvor nedennævnte dialektords udbredelsesområder er omrammet med forskellige linjetyper eller vist ved skravering.

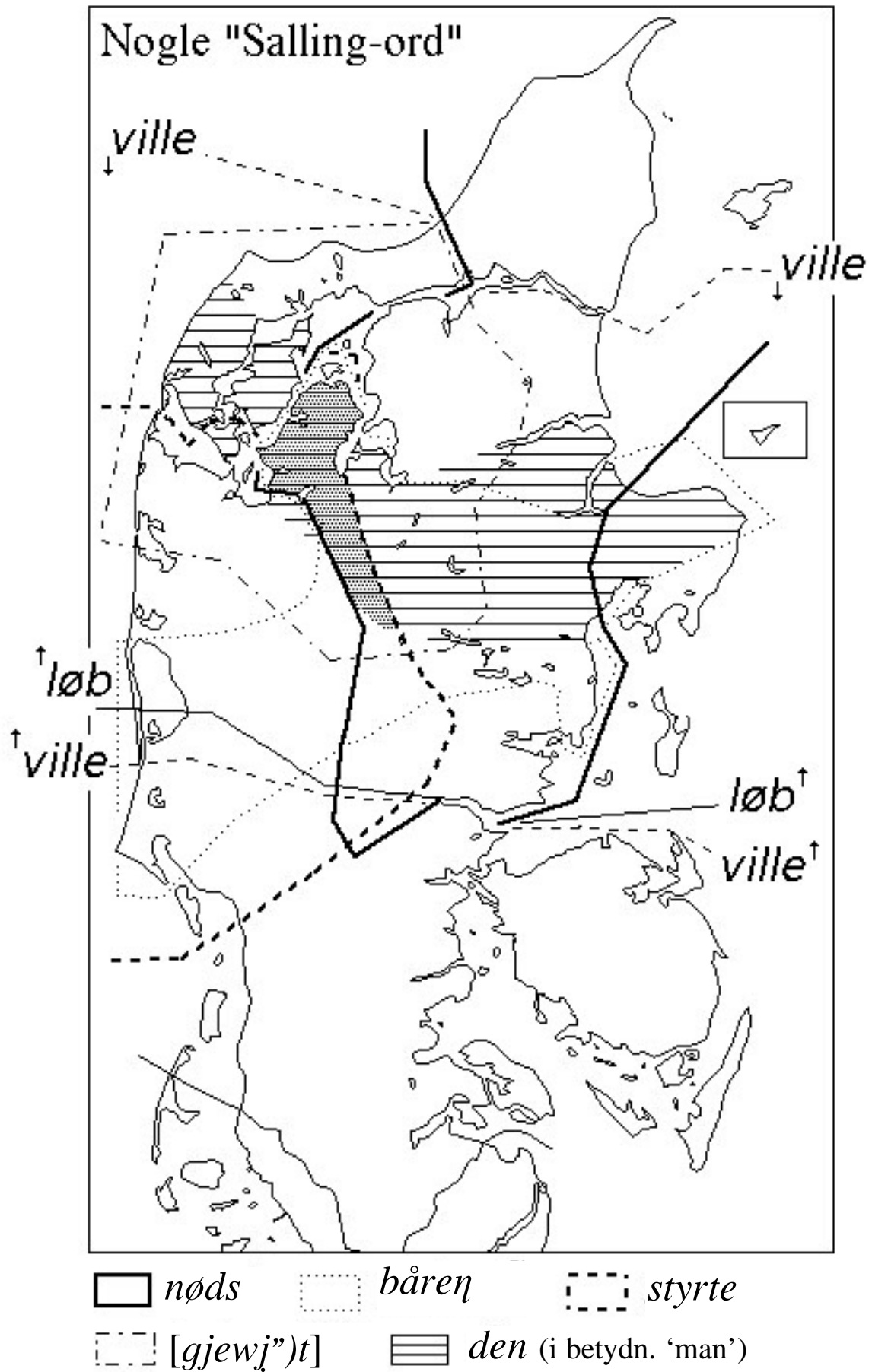
Kostalden kaldes *æ* <sup>1</sup>*nøs* (4; = nøds; egl. “nød-hus”, dvs. ‘hus til nøddene, kvæget’)<sup>3</sup>, og med dette ord er sallingmålet orienteret østpå (mod hele Østjylland ÷ Djursland) – hvorimod stalden i det egentlige Vestjylland hedder “kjørres” (og på Mors: “kohus”).

En mindre sikker forbindelse østpå finder man i ordet *bå:η* (64; = favnfuld, så meget man kan bære i armene; egl. “børing”, en sideform til ‘byrde’). Dette ord udtales ganske vist også med *ɔ*-lyd mod sydøst (og forresten også i Sydvestjylland), overfor *ø/ö*-lyd i vest og nordvest (ja selv i Himmerland); men for Sallings vedkommende ser vi snarest resultatet af en ret sen lydovergang *ø > å* (foran *ɹ*), der også har virket i ordene *må:η* (9; = mødding) og *få:ɹ* (46; = fyrre).

Som betegnelse for en flettet kurv (af halm el. vidjer) bruges *lø:v* (45; = løb) overalt nord for en linje Ringkøbing-Vejle; syd for anvendes mest ordet “kurv”. Almindeligt midtjysk er ordet *vil:* (64; = ville, dvs. lille vredet bundt, så meget man kan have mellem hænderne; afledt af ordet *vinde* = sno); i Vendsyssel hedder det “vindel”, i Syd- og Sønderjylland “vrille” (afledt af *vinde* hhv. *vride*).

Så er der straks mere vestlig tilknytning i ordet *stow”t* (9; = møgbør; egl. “styrte”, dvs. et redskab som kan styrtes el. væltes over ende, nemlig når trillebøren skal tømmes for sit indhold). Dette ord bruges kun i Vestjylland fra Salling og Thyholm i nord til Esbjerg-

<sup>3</sup> Her og i det følgende henviser numre først i parentes til linjetælleren i tekst 3.



1 'fɒst ɔ 'fræməst sku æ 'dyʒə 'pasəs. 'de waɪ 'no 'nem' ɪnɔk ɔm æ  
 'sɔm'ə, fɑɪ 'da 'gɪk 'bo:də æ 'hœj'st ɔ æ 'oŋ'ɪhɔw'də 'uɪə i æ 'maɪk.  
 3 'de 'gɔw æ 'kyʒə sɔm 'ræq'ət 'ɔsə, mæn 'di sku ɪhɪntəs 'hjem' i æ  
 'nɔs 'bo:də 'mɔ: ɔ 'aw'tən, sɔ di ku blyw 'mat'kə.

5 ɔm æ 'a'əɪo'ə blɔw æ 'hɔw'də bonən 'in', ɔ 'sɔ blɔw dæ 'moj' ɔ 'gɔj  
 'mæ' ɔ 'pas æ 'dyʒə. vi be'gɔn: 'tɪj'lə ɔm æ 'mɔ: dæ sku ɪskrəvəs  
 7 'ni'ə ve æ 'hɔw'də ɔ 'fæjəs 'ɔp fɑr æ 'ajl, sɔ dæn ku ræn 'uʒə i æ  
 'ajl'kuw't. dæ sku 'mo:qəs 'bo:də ve æ 'hɔw'də, æ 'grɪj's ɔ æ 'hœj'st.  
 9 vi ɪskow'tt æ 'mɔw 'ɔp i æ 'stow't ɔ ɪkjɔwə ə 'uʒə o æ 'mɑr'ŋ 'mø't  
 'uɪə o æ 'go'sɪpləs!

11 'alə 'dyʒə sku 'ha ɪnɔj ɔ 'i'ə, ɔ 'fɒst ɔ 'fræməst sku æ 'kyʒə 'mat'kəs.

vi sto 'ɔp, sɔ vi ku 'now' ɔ fo 'mat'kə, 'inən æ 'mjat'kɪkusk 'kam:

13 'han 'hɑj hans be'stæmt 'tɪk o æ mæjə'ri:k, ɔ vi sku 'ɔp æ 'klɔ'ə  
 'ha't 'sæj's ælə 'dæ: ɔm'kreŋ' 'fɑr' ɔ 'now' ə. dæ 'waɪ sɔm 'ræq'əl  
 15 'tej' 'te: ɔ 'mat'k: 'fɔ:ə, æ 'pij'q ɪdæm 'fɒst 'manə 'o'ə waɪ æ 'piqə  
 'stæj', sɔ di 'ɔsə sku 'mat'ki ɔ 'an'tən æ 'an:ɪkɔ't ælə 'jæn' ɔ vi 'anə  
 17 'dræŋə, ɪda vi blɔw 'stu'ə 'nɔk 'te: ə.

dæ sku 'mat'kəs æn ɪfjɔwtən-'fœm'tən 'kyʒə, sɔ ɪde blɔw 'alsɔ 'fɪjə  
 19 ælə 'fœm' te 'hwæ:ə. vi ɪfæk 'fat o æn 'span' ɔ æn 'mat'kɪskaməl, ɪto  
 wa 'luw 'awə 'o: ɔ ɪsɔt wɔs 'hæn' te æ 'kow'. 'sɔ 'ta'ə vi æ 'jowə  
 21 mæ æn 'kluʒə, ɪsɔt æ 'span' i'mælt æ 'bi:ən ɔ æ 'hu'ə 'in' te æ 'kow'  
 si 'maw', ɔ 'sɔ ku vi be'gɔn: ɔ 'mat'k. de 'wa'ə 'let, 'inən æ 'kow'  
 23 ɪlɔ: æ 'mjatk 'ni'ə, mæn 'sɔ ku ə 'ɔsə ɪgɑt go 'stæɪk, ɔ ve dæm 'bæjst  
 ɔ æ 'kyʒə ku vi ha æ 'span' 'fɔlt ɪatə æn ɪsyw-'ɔ't mi'nutə. 'sɔm'ɪtɪjə,  
 25 'nœ:ə vi waɪ 'tɔstə, 'væn: vi æ 'pa't ɔ sæn æ 'stro:l 'li:j 'in' i æ  
 'mon'. ɪde waɪ 'luʒn ɔ 'gɑt.

27 de waɪ 'waɪ'm ɔ 'sej mæ æ 'hu'ə 'hi'əl 'in' te æ 'kow', ɔ ɔm æ 'mɔ:  
 ku ən 'gɑt blyw ɪnɔj 'sɔw'ni, 'sæɪ'li da, ɪhwɪs dæn waɪ komən 'si'ən  
 29 i 'sæn'. 'a hɔ 'fli'ə 'gɔŋ wot 've: ɔ fal i 'sɔw'n, 'nœ:ə a 'mat'kə, ɔ  
 'de ku 'ɔsə 'skɪk fɑɪ æ 'kɔ:t ælə æ 'pij'q.

31 vi 'håj: i 'fli:ə 'o:ə æn 'pij:q, dæ hi dɑ: 'te:ə. 'hun ɔ 'mu:ə 'håj: ə 'gæt  
 mæ hwæ: 'anə, mæn 'sɔ:ən 'håj: 'mu:ə ə 'no mæ dæm 'flest ɔ æ 'piqə,  
 33 ɔ 'dæ: fu:ə 'blɔw' di da ɔsə 've-w'os i 'fli:ə 'o:ə.

'hæn' 'sist o æ 'aw"tən fæk hun 'sɔm" 'tijə be 'sɔ:q ɔ wa 'na:bo hans  
 35 'kɔ:t, 'maw:nus. 'han 'kaw:tt 'in' a: æ 'vin:du 'te hin, ɔ 'di 'håj 'moj'  
 ɔ 'sna"k 'ɔm', sɔ de ku 'gæt blyw 'hæn' ɔm æ 'mɔ:, 'inən han 'gik  
 37 hans 'væj i 'jæn. 'sɔ:ən æn 'mɔ: 'håj dɑ: 'te:ə 'swæ:ə 've: ɔ 'hå: sæ  
 'vow:n, 'næ:ə hun 'mat"ka, ɔ 'sɔ ku æ gæt 'ski:k, te hinə 'hinə 'slap æ  
 39 'ko:pa"tə ɔ fil 'ni:ə i æ 'mjatk, 'ɔsə 'u:ən at hun 'vow:nt 've: ə. 'sɔ  
 ga 'fɔ:ə æn 'bɔ:t ɔ sæ: do 'sɔwə, dɑ: 'te:ə, ɔ hun to 'fat 'o: ɔ 'mat"k  
 41 i 'jæn, 'mæn de 'sam: ku 'gæt 'ski:k 'jæn' 'gɔŋ' 'te dæn 'sam: 'mɔ:, ɔ  
 'sɔ ka a 'hɔw:, te 'fɔ:ə han 'rɔw": 'no 'sɔwə do ski i 'jæn, dɑ: 'te:ə.

43 'ba: 'a"ə sku æ 'hɔw:də 'ha 'nɔj ɔ 'i:ə, ɔ 'de, dæ to 'læŋst 'tik atə æ  
 'mat"kan, 'wa: ɔ gi æ 'hɔw:də 'ru:ə: vi 'håj: 'tɔw' 'lɔ:v ælə 'kɑ:ə, ɔ  
 45 'de 'stɔ:ə 'fɔ:ə ælə 'jæn' ɔ æ 'kɔ:t boə dæn 'jæn: 'ru:ə 'lɔ:v 'in' te æ  
 'hɔw:də, sku 'ni:əts ɔ 'mæ 'fɔ:l dæn 'anən. vi 'håj: wot ɔm 'kren' 'fɑ:.  
 47 'hɔw:də fɑ: 'u:ən æ 'ka:t, ɔ 'hwæ:ə 'pa: i æn 'bo:s sku 'ha 'tɔw' 'lɔ:v-  
 'fulə, a 'ten"ka, te 'dæn', dæ sku 'bæ:ə æ 'ru:ə, sku 'go: ɔm 'kren'  
 49 'fɑ: 'gɔŋ: - tɔw' 'gɔŋ: ɔm æ 'dɔ:!' 'de mo 'gu:ə 'nɔk ha wot 'ho:ə ve  
 æ 'rɔ"k, 'si:ət ɔm 'de 'jo"t wa: 'nɔj, dæn 'ten"t sɔ 'moj' 'o: 'dæn'-  
 51 'gɔŋ'.

'sɔ:ən 'gɔw: vi ə i 'manə 'o:ə, ɔ 'ni:əts ɔ 'mæ wa: 'mæj 'te: ə, fræ  
 53 vi 'wa: æn 'sæjs-'syw' 'o:ə 'gamət. ɔm di 'gɔw: ə o 'sam: 'mɔ: po  
 dæm 'anə 'go:ə i 'woj'ns ɔ 'ɔ"əŋ, 've:ə 'a"t, mæn dæ 'wa: da 'hæl:di-  
 55 'viks 'jæn' ɔ æ 'kɔ:t, dæ fan 'u:ə 'ɔ:, te de ku 'gɔ:əs po æn 'nemə  
 'mɔ:. ɔm han 'håj 'sit ə æn 'anən 'stæj, ælə han 'si:ət fan 'po: ə, 'de  
 57 ska 'a"t ku 'sæj, mæn vi 'fæk æn 'ru:ə 'bo:ə, sɔm vi 'brow"t i 'stæj  
 fɑ: æ 'lɔ:v. 'dæn' 'håj: æn 've"pan 'ɑ:nen, sɔ vi ku 've"p æ 'hyw't fæ  
 59 æ 'græw:nen 'ɔp i æ 'bo:s, ɔ sɔ 'håj: æn 'tɔw' 'ha:qə 'fɑ:an, sɔ æ  
 'ru:ə ku 'vɛpəs 'ɔp øwə æ 'kant ɔ æ 'krø:v. dæ ku 'væ: 'dɔw't sɔ  
 61 manə 'ru:ə i æ 'bo:ə sɔm i æn 'lɔ:v, ɔ de wa: sæ 'fɔ:t'li 'moj' 'nemə ɔ  
 'ky:ə mæ æ 'ru:ə in ɔ 'bæ:ə dæm.

63 'inən 'mæjə 'fæk æ 'hɔw:də æn gjewt 'hat'm 'ælə 'hy:k: æn 'stu:ə  
 'bɑ:ŋ te 'hwæ:ə 'pa: i æn 'bo:s ɔ æn 'betə 'vil: te 'hwæ:ə ɔ æ 'ka:t.

egnen i syd; i Østjylland foretrækkes navnet “sluffe” el. “sluppe”. Bemærk i øvrigt, at sallingmålet i ordet “styrte” har en lydovergang  $o < \emptyset$  parallel med ovennævnte  $\acute{a} < \emptyset$  (folk i det øvrige Vestjylland siger *støw”t* og lign.)

Også udtalen *gjewt* hører Vestjylland til (63; = portion; afledt af “give”, med betydningen ‘så meget man giver på en gang’). Den anførte udtale bruges i egnene rundt om Limfjorden (i nord og øst altid uden stød); ordet kendes videre om, men udtales så med andre vokaler og mister i reglen sit *-t*.

Tilbage står tre dialektord, der ikke hører hjemme i bestemte arbejdssammenhænge. Det to er fællesjyske, nemlig *stø’ə* (45; i betydningen ‘tid’, og her i forbindelsen “det stød” = medens, samtidig med), og *hans* (13; svarende til rigsmålets *sin*).

Det tredje er anderledes geografisk begrænset. I betydningen ‘man’ er tryksvagt *dæn* (28, 50) kun almindeligt i et bælte fra Mellem- og Sydthy, over Mors og Salling, videre sydøst- og østpå til Skanderborg, Århus, Randers og Hobro; andre steder bruges *jæn* = én (og kun i Vendsyssel *mæ* = man).

Bare disse få dialektord fra tekst 3 tillader os at stedfæste teksten til det småprikkede område på kortet: Salling eller egnen lige sydøstfor.

## 2. Vestjysk stød

Som rigsmålet og de fleste andre danske dialekter har sallingmålet stød i gamle enstavelsesord, hvis de har lang vokal, og i reglen også hvis de har kort vokal + efterfølgende stemt konsonant. Dette fællesdanske stød er i tekst 3 markeret som ’ på vokal, ’ på konsonant, diftong etc., se fx (idet vi henviser til linjetallene): *brö’t* (40), *sæŋ’* (29), *ni’ə* (7). Det udebliver som oftest på jysk, når den stemte konsonant efterfølges af en ustemt konsonant: *kant* (60; = kant), *følt* (24; = fyldt) – mens rigsmålet har stød i sådanne ord.

Til gengæld har sallingmålet (og de vestjyske dialekter overhovedet) udviklet et særligt stød i gamle tostavelsesord. Sådanne ord har i rigsmålet stadig to stavelser, med tryksvagt *ə* i den sidste: mave, følge, skammel. Men i jysk er dette *ə* jo bortfaldet, når det

stod sidst i ordet: *maw*· (22), og kun i modsat fald bevaret: *skaməl* (19). Til gengæld er der blevet afsat længde på en foranstående stemt konsonant, hvis ikke ordet i forvejen havde lang vokal: *sam*· (41; = samme). Uanset om de gamle tostavellesord i nutidigt jysk fremtræder med en eller to stavelser, så er der i positionen mellem stemt lyd (dvs. vokal eller stemt konsonant) og efterfølgende *p*, *t*, *k* opstået såkaldt vestjysk stød. Dette er i tekst 3 markeret med " (dvs. hævet dobbeltkomma): *ve*"*p* (58; = vippe), *mat*"*k* (22; = malke), *aw*"*tən* (4; = aften), *teŋ*"*kə* (48; = tænker). Også nogle få gamle enstavellesord har vestjysk stød, nemlig foran opr. *-bb*, *-dd* og *-gg*; f.eks. *rø*"*k* (50, = ryg).

'Ikke' hedder på sallingmål *æ*"*t*, men ordet smelter ofte sammen med et foranstående: *jo*"*t* (50; = jo ikke), *a*"*t* (54; = jeg ikke). Også, hvor kombinationen stemt lyd + *p*, *t*, *k* fremkommer ved sammensætning af ord, kommer der vestjysk stød: *'səm*"*tijə* (34; = somme tider).

Helt specielt for sallingmålet kan "*t* og "*k* forenkles til "": *'a*"*ə*<sub>1</sub>*o*·*ə* (5; efterår), *'ba*·*'a*"*ə* (43; bagefter), *ə*"*əŋ* (54; bynavnet Otting); *æ* *'klɔ*"*ə* *'ha*·*t* *'sæjs* (14; = klokken halv seks). Ordet 'ikke' kan på den måde reduceres til blot et vestjysk stød: *'de* *'ka*" *'hɔw*· (< *'de ka a* *'æ*"(t) *'hɔw*·) = det kan jeg ikke huske.

Det skal for en ordens skyld tilføjes, at såvel længde som fællesdansk og vestjysk stød udebliver, når ordet står tryksvagt: *sæn* (25; = sendte), *boə* (45; = bar), *fjɔwtən* (18; = fjorten), *atə* (24; = efter).

### 3. Uventede "tostavellestyper" – og omvendt

Bemærk, at det i teksten hedder *'dæ*·*'fu*·*ə* (33; = derfor; med lange vokaler uden stød). Formen svarer til, at ordet på rigsmål skulle hedde *derefore* – med tostavellesord i både første og andet sammensætningsled.

Lige netop ordet "der" har en sådan "tostavellesform" i de fleste jyske dialekter: *di*·*ə*, *dæ*·*ɪ* etc. (uden stød). "Tostavellesformer" som *bi*·*ən* (21; = ben; flertal), *jo**wə* (20; = yver) og *mø*"*t* (9; = midte; med stød i overensstemmelse med pkt. 2 ovenfor) er deri-

mod vestjyske. Det stødløse *hinə* (38; = hænder) træffes kun i midt-vestjysk (fra Storåen op til Limfjorden), og *-fuə* (33; i ordet “derfor”) bruges omvendt kun nordvestpå: fra Salling op over Mors og Thy. Endelig kendes “tostavelsesformen” *kam* (12; = kom) kun fra Salling og imod øst: i det vestlige Himmerland og egnen omkring Skive; i alle andre omliggende dialekter hedder det *kam*'.

De vidt forskellige retninger, i hvilke man skal finde beslægtede “tostavelsesformer”, kunne godt tyde på, at Salling ligger i centrum for denne afvigelse i forhold til *rm.* (og til ældre danske sprogtrin).

Vi har indtil videre kun talt om forholdene i usammensatte ord. Men tendensen til afvigende “tostavelsesformer” er meget stærkere i førsteledet af sammensætninger. Det hedder ikke bare *'ve*“*pan*<sub>1</sub>*ār*·*nəŋ* (58; = vippeanordning) og *'mjat*“*k*<sub>1</sub>*kusk* (12; = mælkekusk) med samme “tostavelses” forled vi kender fra *rm.*, eller *'dæ*·*fuə* (33) med et “tostavelses” førsteled, fordi ordet “der” nu engang har “tostavelseskarakter” i dialekten. Nej, det hedder også *'oŋ*·*həw*·*də* (2; = unghøveder) på trods af at det usammensatte “ung” har den forventede “enstavelseskarakter”: *oŋ*'.

Det er faktisk en almindelig tendens i jysk, at førsteledet af sammensætninger antager “tostavelseskarakter”, medmindre særlige forhold gør sig gældende (f.eks. i et ord som *'ko*<sub>1</sub>*pa*“*tə* (39; = kopatter). Men tendensen er nok kraftigst og sætter sig de hørligste spor i nordvestjysk (inkl. sallingmål). Her rammer den i øvrigt også førstestavelen af andre komplekse ord, der minder om sammensætninger: *vin*·*du* (35; = vindue; en længst forglemt sammensætning: “vind-øje”), *maw*·*nus* (35; = det indlånte navn Magnus).<sup>4</sup>

Kun i ganske få tilfælde vil man se det “omvendte” forhold, at en sallingisk “enstavelsesform” (med stød) svarer til en “tostavelsesform” (uden stød) på rigsmål: *fə*·*ə* (15; = fader), *mu*·*ə* (31; = moder) – og sådan hedder det i øvrigt i hele Nørrejylland); *ru*·*ə* (44; = roe; men her er egentlig tale om et ægte “enstavelsesord” *rod*, som blot har fået tillægsbetydningen ‘roe’).

<sup>4</sup> Om dette såkaldte “accentskifte” i førsteledet af sammensætninger mv., se Viggo Sørensens artikel i Ole Togeby (red.): *Papers from the 8th Scandinavian Conference of Linguistics* (1985) bd. I s. 245ff.



#### 4. Særlige konsonantudviklinger

Som de fleste dialekter mellem Limfjorden og Kongeåen har saltingmålet udviklet to *v*-er: *w* foran bagtungevokal (*o*, *ɔ*, *a* etc.) og altid når det følger efter anden konsonant: *wos* (20; = os), *wa'ə* (22; = vare), *hwæ.ɹ'anə* (32; = hverandre), *swæ'ə* (37; = svært) – (men undtagelsesvis *vow'n* (38; = vågen). I alle andre stillinger derimod *v*: *vil'* (64; ville, jf. pkt. 1), *ve'ə* (54; ved), *væn'* (25; = vendte), *-lø:v* (45; = løb, jf. pkt.1).

En mere speciel og iørefaldende udvikling har ramt det *ð*, som høres i rigsmålsordene *ad*, *ved*, *æde*. Medens dialekterne både mod nordøst og nordvest har bevaret *ð*-lyden, har Salling (og det midterste Vestjylland omkring Herning og Ringkøbing) fået *-ɹ* efter kort vokal: *aɹ* (35, = ad). Efter lang vokal (el. diftong) er der sket svækkelse videre til svagtryksvokalen *ə*, og i nogle tilfælde endda fuldstændigt bortfald: *ve'ə* (54; = ved), *i'ə* (43, = æde; her hører *ə* til diftongen *i'ə* udviklet af ældre *e'*). *ð* er på denne måde faldet helt sammen med gammelt *-r*, for sidstnævnte har samme udtaler i samme positioner: *paɹ* (47; = par), *o'ə* (31; = år), *fli'ə* (31; = flere).

Udviklingen *ð* > *ɹ* kan synes besynderlig ud fra en rigsmåls-synsvinkel, for de to lyd dannes overordentligt langt fra hinanden: *ð* fremme i munden mellem fortunge og gane, *ɹ* bag i munden i nærheden af drøbelen. Men her må det huskes, at bagtunge-*-ɹ*-et i dansk rigsmål er indlånt i dannede bykredse så sent som i 1700-tallet – fra fransk (via tysk) –, og at i hvert fald de jyske dialekter helt op i forrige århundrede bevarede det fortunge-*-ɹ*, man brugte i ældre dansk og stadig har i svensk og norsk. Et sådant fortunge-*-ɹ* og *ð* er så nære nabolyd, at den nævnte lydovergang bliver forståelig.

Om dialektens *n*- og *l*-lyd, se pkt. 6 ndf., hvor også deres medindflydelse på vokalsystemet behandles.

#### 5. Diftonger og parasit-*k*-er

I alle jyske dialekter frasæt sønderjysk er de lange *e*-, *ø*-, *o*-lyd diftongerede, dvs. de glider i udtalen fra *i*, *y* og *u* nedefter i munden.

Diftongeringen er her i teksten noteret *i·ə*, *y·ə*, *u·ə*: *hi'əl* (27; = hel), *ky·ə* (62; = køre), *mu'ə* (31; = moder).

Så at sige presset af denne udvikling, er de mere lukkede langvokaler (svarende til rigsmålets *i·*, *y·*, *u·*) også blevet diftongeret mange steder (bl.a. i sallingmålet). Dog på en lidt anden måde end for de førnævnte lyd, nemlig afsluttet med en ret lukket vokal, der næsten bliver til *-j* eller *-w*. Vi har her i teksten skrevet *ij·*, *uw·*: *pij·q* (31; = pige), *uw·ə* (2; = ude); der mangler eksempler på *yj·*.

Så vidt vil de fleste nord- og midtjyder nikke genkendende til udtalen. Men specielt vestjysk er særudviklingen af *ij·*, *yj·* og *uw·* til (noget i retning af) *ik*, *yk*, *uk*.<sup>5</sup> Her i teksten har vi brugt notationen *ik*, *yk*, *uk* i slutningen af ord, *ig*, *y<sup>g</sup>*, *u<sup>g</sup>* inde i ord: *tik* (13; = tid), *dy<sup>g</sup>ə* (1; = dyr), *klu<sup>g</sup>ə* (21; = klud). I virkeligheden udtales vokalerne lidt mere åbent (dvs. *e-*, *ø-* hhv. *o-*agtigt), og det er efter Jens Ejsings opfattelse snarere vokalerne end *k/g*-lydene, der giver forskellen på *tyk* (= tyk) og *ty<sup>k</sup>* (= Thy), *skik* (= skik) og *ski<sup>k</sup>* (= verbet 'ske').

Udviklingen har formentlig været den, at ovennævnte diftongering (til *ij·* mv.) er blevet "overdrevet" i gamle enstavelsesord, så der som parasitlyd udviklede sig først (ustemte) *j-* og *q-*konsonanter, derefter (ved fortsat lukning) lidt forskellige *k/g*-lyd. Det oprindelige stød i forbindelserne *ij·*, *yj·*, *uw·* er normalt "opslugt" af parasitten *k*.

## 6. Nye kortvokaler

Lydskriften i tekst 3 har to tegn for kort *æ* (nemlig *æ* og *æ̃*), to for kort *ö* (*ö* og *ø̃*), to for kort *å* (*ɔ*, *å̃*), og to for kort *a* (*a*, *ã*).

Her er ikke tale om rent positionsbestemte varianter – som når rigsmålet f.eks. anvender det "mørke" *a* foran *p*, *k* (klap, hak), men det lyse *a* foran *t* (klat, hat). For i sallingmålet kan begge *a*-lyd forekomme i samme position – i hvert fald foran *n*, *l*. Det hedder *manə* (15; = mange), men med "lys" *a*-lyd dannet længere fremme i munden: *anə* (16; = andre); og det hedder *mat<sup>k</sup>* (15; = malke), men *fal* (29; = falde; tryksvagt). Tilsvarende for *æ*-lydene: *hæn'*

<sup>5</sup> En lignende udvikling har i Vendsyssel ført til *itj*, *ytj*, *uk*; se Bent Jul Nielsens artikel i *Ord & Sag* 4, s. 25ff.

(20, = hen), men med lidt mere lukket æ-lyd: *dæn* (28; = den, man, jf. pkt. 1). Modsætningerne *ɔ* : *ɔ* og *ö* : *ø* er der desværre ingen eksempler på i teksten.

Vi bliver kort sagt nødt til at regne med 8 kortvokaler i sallingmålet, hvor rigsmålet og de fleste dialekter kun har 4. Alligevel er der ugler i mosen. For bortset fra *l*- og *n*-forbindelser fungerer parrene *æ* : *æ*, *ö* : *ø*, *ɔ* : *å* og *a* : *a* som rene positionsvarianter. *ɔ* og *a* er f.eks. eneste mulighed i udlyd: *sɔ* (4; = så), *da* (2; = da); til gengæld hersker *æ*, *å*, *a* f.eks. i stillingen foran *j*: *hæjst* (2; = heste), *håj* (13; = havde), *ajl* (7; = ajle) – og i stillingen efter *j* forekommer kun *æ*, ikke *æ*: *ijæn* (37; = igen).

De modsatrettede iagttagelser falder først på plads, når man indser, at sallingmålets udvidede kortvokalsystem er ganske ungt, ja formentlig stadig under udbygning. I Inger Ejskjærs beskrivelse af Brøndum-dialekten<sup>1</sup>, betragtes vokalparrene *æ* / *æ*, *ö* / *ø*, *ɔ* / *å* og *a* / *a* stadig som positionsvarianter af ét sæt vokaler *æ*, *ö*, *å*, *a*; udtalen bestemmes ganske af den efterfølgende eller (sjældnere) den foregående konsonant – og er stort set som i vor tekst 3.

Den afgørende forskel på sallingmålet, som det blev beskrevet af Ejskjær, og som det nu bliver optegnet af Ejsing, er at dialekten i mellemtiden er holdt op med at skelne mellem to *n*-er og to *l*-er – sådan som det ellers kendes fra vest-, syd- og sønderjyske dialekter: det hed tidligere *hæn'* (= hen, med et *n*, der også blev brugt i ældre dansk), men *dæn'* (= den, med et *ɲ* udtalt lidt i retning af *nj* og udviklet af ældre dansk *nn*, *nd*); det hed *manə* (= mange), men *anə* (= andre). Altså: *æ*, *a* (og tilsvarende *ɔ*, *ö*) forekom foran *n*, mens *æ*, *a* (og *å*, *ø*) forekom foran *ɲ*. Og helt ligesådan forholdt det sig foran henholdsvis *l* (udviklet af ældre dansk *l*, *lg*, *lv*) og *lj* (udtalt lidt i retning af *lj* og udviklet af ældre dansk *ll*, *ld*).

Selv om Inger Ejskjær endnu ofte kunne skelne mellem *n* og *ɲ*, mellem *l* og *lj*, måtte hun erkende, at de yngre dialekttalende var ved at opgive disse forskelle. Og det er denne tilstand af lydligt sammenfald (*ɲ* > *n*, *lj* > *l*), der viser sig fuldbyrdet i tekst 3. Med disse sammenfald er det pludselig de forskellige vokalnuancer foran (*æ* : *æ*, *ɔ* : *å*, *ö* : *ø*, *a* : *a*), der har overtaget jobbet med at

holde ordpar (f.eks. *kal'* = kalv ovf. *kal'* = kald) ude fra hinanden. Antallet af rigtige (dvs. betydningsadskillende) kortvokaler er forøget.

En helt anden ting er så, at yngre dialekttalende stadig i begrænset omfang skelner mellem oprindeligt *l* og nyt *l* (< ældre *l*). Førstnævnte udtales nemlig efter bagtungevokal (+ evt. andre lyd) med lidt hævnning af bagtungen. Dette såkaldt "tykke l" er i tekst 3 markeret *t*: *mat*"*k* (15; = malke) , *skow*"*tt* (9; = skovlede).

Næsten samme udvikling af kortvokalsystemet har Torben Arboe Andersen tidligere påvist for Thy-dialekten<sup>6</sup>, hvorimod der er tale om en anden og langt mere radikal vokalførøgelse i vendssyslemålet<sup>7</sup> (se fx *Ord & Sag* 4, s. 26 f.)

Om sallingsk vokalovergang fra *ø/ö*- til *o/å*-lyd, se pkt. 1. ovf.

## 7. Særlige bøjninger

I vort tekststudsnit finder man flertalsformer som *dræŋə* (17) og *l'ø·v<sub>1</sub>fulə* (47 f.), hvilket ville svare til rigsmålsformer som "drenge" og "løbfulder". Når sallingsboerne her "overbenytter" flertalsendelsen -er, er de i god overensstemmelse med deres naboer mod øst (i Himmerland, Skive-Viborg-egnen og videre ned mod Århus).

Ægte vestjysk er det derimod, når teksten mangler almindeligt intetkøn. Det hedder (med fælleskønsbøjning af både kendeord og tillægsord) *æn* *anən* *stæj* (56; = et andet sted), og der tales om *hwæ'ə* *paɪ* (64; = hvert par). I upersonlige forbindelser hedder det også (med tillægsordet i fælleskøn), at *de waɪ* *luən* (26; = det var lunt) eller ... *ho'ə* *ve æ* *rø'q* (49 f.; = hårdt ved ryggen). Selv brugt som biord optræder et tillægsord normalt i fælleskønsform: *gu'ə* *nək* (49; = godt nok). Men netop biordet *godt* er (som i andre vestjyske dialekter) en mulig undtagelse: *sɔ* *ku ə* *ɔsə* *gāt go* *stæɪk* (23; = så kunne det også godt gå stærkt).

<sup>6</sup> *Danske Folkemål* 29, s. 1ff.

<sup>7</sup> En detaljeret forklaring på dette vokalsystems udvikling vil fremkomme i Arne Espgaard: *Nogle nordjyske mål – sproghistorie og dialektgeografi* (under udarbejdelse).

Et vestjysk træk er det også, når kendeordet *de* optræder i den bøjede form *dem* i forbindelser som: *mæ dæm 'flest ɔ æ ɹpiqə* (32; = med de fleste af pigerne), tilsvarende (med underforstået “i -”:) *dæm 'føst 'manə 'o:ə* (15; = de første mange år).

Fællesjysk – måske lige med undtagelse af vendsysselmålet – er derimod tendensen til, at udsagnsordenes endelse *-de*, *-d* (i datid hhv. datids tillægsform) smelter sammen med udsagnsordets stamme, så der ikke længere kan ses nogen rigtig endelse: *væn* (25; = vendte; < ældre *væn-də*), *håj* (31; = havde; < ældre *haw-ðə*), *stæj* (16; = stedet, fæstet; < ældre *stæð-ð*).

## 8. Syntaks

Den måde, man kombinerer ordene i led og sætninger, udviser ikke de store afvigelser mellem rigsmål og dialekter. I vor sammenhæng skal der først og fremmest peges på vestjyskens “omskrevne genitiv”: *wa 'na'bo hans 'kɔ:t* (34 f.; = vor nabo hans karl = vor nabos karl), *æ 'kow' si 'maw* (21 f.; = koen sin mave = koens mave). Men se også den faste forbindelse *æ 'klɔ"ə 'ha:t 'sæjs* (13 f.; = klokken halv seks). Ældre jysk dialekt tillader i langt højere grad end rigsmålet at udelade forbinderord i spidsen af en bisætning. Den citerede forbindelse betyder egentlig “da klokken var halv seks”, men *da*-et er udeladt, og udsagnsleddet siden svækket i den grad, at Jens Ejsing har opfattet *ə*-et som (en lidt underlig) slutlyd i ordet “klokke”. Udtrykket er derved blevet omtolket i analogi med rigsmålets “klokken halv seks”.

Vi håber med disse pluk at have givet et så dækkende billede af sallingdialekten, som det nu engang kan gøres på få sider. Vi håber også at have illustreret, hvordan dialekten udviser slægtskab med alle sine nabodialekter: snart nordvestjysk, snart egentligt vestjysk, og ganske ofte nabodialekterne i sydøst. Nu mangler vi blot det forbehold, at meget af det sagte slet ikke gælder Fur (den lille ø nord for Salling). Dialekten der har fx ikke det vestjyske stød, som ellers præger de fleste omgivende dialekter (jf. pkt. 2).



### anker I s n

(også anker II:) [aŋgɔ, aŋgɔ] Ø(alm, tilsv PJac-MF:123s), m acc 2 Æ(Bregñ, Drejsø); [aŋ'gɔ] nS(LLy), nvS(Rak), vF(Norup), [a·(ŋ)gɔ, a·(ŋ)gɔ] L-Fa(alm), [a·ŋgɔ] vF(Viss, Bågsø), [ʔajŋgɔ] Æ(Marst), [a·jgɔ] Æ(Tra). Pl: -e (ankre, sjæld ankere), S dog også ds.

-1) båd- og skibsanker Ø(alm); redskabet består af en jernstang (stammen i ankeret, se *ankerlæg*) med en ring foroven (til *ankertov*, *-kætting*) og (to) *flige* (jf *ankerflig*) forneden (udgående fra *ankerkrydset* og bestemt til at gribe fat i havbunden), samt en tværstok (*ankerstok*) foroven på stammen (vinkelret på denne og fligene); jf *dræg*, *krabbe*; *Anker med 2 Stokke* (bomærke) M(Bogø ÅrbPræstø.1923:123); især i fiskerspr i forb give, kaste, lette anker, gå , ligge til ankers, ligge for anker: *vi roer straks hen til*

Am(Drag)), -krog, -kæde, -kætting, -ligger, -plads, -sæt, -tov, -tøj (dss *ankerygrejer* øS-(Holt)); halv-, krøge-, paraply-, skibe-, sten-, varpanker.

-2) (ankerlignende) jernbeslag til styrkelse af konstruktioner, især sammenføjninger Ø(spor opt), dels om krydsformet jernbeslag som udvendig fra fastholder bjælke i mur (jf *mur-*, *gavl-*, *bjælkeanker*), dels om jernbeslag der sættes fast i bjælke og som ender i en lille plade der indmures (se *muranker*) og om indmuret metalstang med plade til fastgørelse af dør- ell vindueskarm; også om jernstang fæstnet indvendig på gavlfoden i bindingsværk og stukket igennem sidefoden og fastgjort (jf *fodanker*); endv om kraftig jernstang til afstivning af modstående mure; jf *vinkelanker*.

-3) dss *akker*, skorstensbjælke M(Mglb) || hertil *ankertræ*.

Øverst: Ømålsordbogens nuværende redaktion. Fra venstre Inger Bévort, Karen Margrethe Pedersen og Finn Køster. Det udsendte bind af ordbogen indeholder tillige afsnit redigeret af Marie Bjerrum, Christian Lisse, Inge Lise Pedersen og Jørgen Larsen. – Nederst: Udsnit af side i Ømålsordbogen (formindsket).

Povl Skårup:

## Godt begyndt

*ØMÅLSORDBOGEN*. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer. Udgivet af Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet.

- Bind 1, A–BLADLÅS. København (C.A. Reitzels Forlag) 1992, 476 sider.
- Tillægsbind. Indledning, nøgler, forkortelseslister, kort. København (C.A. Reitzels Forlag) 1992, 66 sider + 26 kort.

“Jylland, Øerne og Bornholm”, siger meteorologerne. Det samme siger dialektologerne: en *Jysk Ordbog* er som bekendt under udarbejdelse ved det institut på Aarhus Universitet som også udsender *Ord & Sag*, og det tilsvarende institut ved Københavns Universitet udgiver en ordbog for Øerne (uden Bornholm), *Ømålsordbogen*. Det er den sidste der skal præsenteres her.

I 1992 udkom første bind af selve ordbogen samt et “Tillægsbind”. Hele ordbogen er planlagt til 15 bind, et hvert andet år, så at sidste bind udkommer i året 2020, hvis planen holder.

Hvad kan man så finde i *Ømålsordbogen*? De gamle dialektordbøger gav kun de dialektale ord som ikke fandtes i rigssproget. De der laves nu giver principielt alle de ord der bruges i dialekterne, også dem dialekterne har fælles med rigssproget, ja måske lånt derfra. De længste artikler i det udsendte bind er dem der beskriver *at* som bisætningsindleder og *at* foran infinitiv – fællesdanske ord, men med særlige anvendelser i ømålene. *Ømålsordbogen* har vistnok flere oplysninger om sprogbrug der stemmer med rigssproget end *Jysk Ordbog* vil have, at dømme efter *Jysk Ordbogs* præsentationshæfte fra 1992.

Et godt indtryk af hvad ordbogen giver, får man ved at se på kopien af artiklen (eller rettere artiklerne *anker*) på modstående side. Man glæder sig straks over den meget klare og læservenlige opsætning, som gør teksten læselig selv i den formindskede gengivelse her.

Man skal ikke lade sig afskrække af de mange forkortelser. De forklares i Tillægsbindet. De vigtigste bliver man hurtigt fortrolig med, for eksempel s = substantiv (navneord), n = neutrum (intetkøn), Ø = ømålsområdet (hele det område ordbogen dækker), Æ = det ærøske dialektområde, nvS = det nordvestsjællandske dialektområde, osv.

Opslagsformen er den form som ordet har i rigssproget, eller som det ville have haft hvis det fandtes her (for eksempel *bladlås*, kendt fra Sydfalster, med betydningen 'sammenføjning i tømmerkonstruktion'). Så får vi ordklassen, fulgt af ordets udtale og bøjning i de forskellige ømaal. Her gives også ordets geografiske udbredelse, dog uden kort svarende til dem Jysk Ordbog vil indeholde.

Den fyldigste del af artiklen er en beskrivelse af ordets betydninger, med definitioner (men uden tegninger, som ellers ofte kunne være nyttige), desuden henvisninger til synonymmer og andre beslægtede ord (herunder alle de sammensætninger som opslagsordet er første eller anden del af), endelig faste udtryk og citater. I det hele taget er ordbogen rig på citater; mange af dem er morsomme, hvad enten det valg nu skyldes meddelelserne, optegnerne eller ordbogens redaktører (jeg forestiller mig en klukleende redaktør!).

Nogle af artiklerne rummer også saglige beskrivelser af ting og skikke. Man kunne måske mene at sådanne beskrivelser hører til i kulturhistoriske bøger og ikke i en ordbog. Men de virker velmotiverede her, hvor der lægges så stærk vægt på sammenhængen mellem ordene og de betegnede ting eller skikke. I begge artiklerne *anker* er der således udførlig omtale af grej: i den ene henvises ikke blot til artikler med *anker-* som førsteled, men også til *flig*, *dræg*, *krabbe* osv, i den anden til *øltræ*. Den lange artikel *bage* indeholder foruden det sproglige også en udførlig og meget læseværdig beskrivelse af bageskikke, med henvisning til andre artikler i ordbogen, for eksempel *bageovn*, *bagehus*, *dej*, *sigtemel*, *klid*, *hvidmos*. Mange



af de artikler der henvises til kommer jo først i senere bind; det kunne være en kilde til inkonsekvens, men de pågældende artikler er måske allerede redigeret.

I kraft af sine henvisninger til andre ord er ordbogen ikke blot alfabetisk, men også analogisk, som man siger i fransk leksikografi, foruden at være encyklopædisk på visse områder.

Ordenes etymologi gives kun hvis den ikke kan findes i Ordbog over det danske Sprog, Jysk Ordbog eller specielle etymologiske ordbøger (her tænkes vel især på Niels Åge Nielsens i Gyldendals røde serie) – og altså ikke for et ord som *anker*. Det er jo godt nok for dem der har de nævnte ordbøger ved hånden, men det har næppe alle ordbogens brugere.

De synlige trykfejl og andre fejl er rosværdigt få. Jeg har kun noteret en enkelt: som oprindelse til det nordsjællandske verbum *ammelere* '(om urolige heste) spjætte, stampe med benene, "danse" foran en vogn' gættes på fransk *amplere* 'gå pasgang'; det franske verbum hedder *ambler*.

Ømålsordbogen er et imponerende dygtigt arbejde, som ikke blot vil være til gavn og fornøjelse for dialektologer, men også for andre sprogligt interesserede – selv uden for ømålsområdet.



<sup>1</sup>aber n (abdr Sk) [jfr <sup>4</sup>aber 2] skarpt o. styggt fruntimmer.

<sup>2</sup>aber n, äv. abel n (a'byer o.d. vanl.; äv. -el SmGstÄm; äv. aber o.d. SkMp) oväntat hinder, missöde; streck i räkningen. "hake" GötaLSdmVrmGstHslMpÄm. *Dä va allt ett aber atte skatte kvecka* (klickade) Dsl.

Ssg: aber-mal n "hake" (med ngt) Sk.

Avledn.: abras v dep inträffa motigheter, krångla Sk.

<sup>3</sup>aber s pl [jfr abra, abravink 2] rörelser av "okynnig art" Ög.

<sup>4</sup>aber adj (a'bjdr o.d. SkBlSm, äv. a'b-, a'v-, a'v- Sk) [jfr da dial avver skarp, vass, häftig (Bornholm), aver besk m.m. (Jylland), fvn apr hård, elak m.m., fär apur sträng m.m.; jfr <sup>1</sup>aber, abra] 1) I fråga om lukt o. smak: stark, amper, frän, bitter; a.l. *De osa abdt* Sk. <sup>2</sup>En abdt ost Sm; slirsk. om dryck: stark, skarp SkSm. *Brännevinned e litt för avert* Sk. *Abst kaffe* Sm. 2) om kvinna: amper, skarp, som har skinn på näsan Sm; jfr <sup>1</sup>aber. *Åjt abst frön-temms*.

abergap n (a'bärgab o.d., a'be(g)ab, -gav o.d. Sk) 1) öppning el. tomrum; slirsk.: mer el. mindre trångt mellanrum

abras v dep se <sup>2</sup>aber avledn.

abravink m (abbra/viçk o.d. Bl(äv. habra-)Sm(äv. abbre-), <sup>2</sup>abbro- Nk, habba- Gl, abbo- Sm, abdr- o.d. Sk(äv. <sup>2</sup>venk, -vigg), abel- o.d. HaVg(äv. ap-), <sup>2</sup>appel-Vrm. Huvudtr. på första stav. (acc. 1) SkGl o. stundom i Bl(acc. 2), f.ö. på sista stav.) [jfr <sup>3</sup>aber] 1) hastig rörelse t.ex. med en arm el. med hela kroppen (som då ngn slinter o. med rörelsen hindrar fallet) SkHaGlVrm; äv.: volt, (ofrivillig) kullerbytta SkVg; äv. i utvidgad anv. om kvinnas vickning på stjärten Sk. *Nu jör han en a'bärvigk* (för att hålla balansen) Sk. 2) egendomlig el. löjlig el. hånfull åtbörd el. gest SkBlSmVg. <sup>3</sup>Gör inge abbra-vinkar för dä strykar (slår) ja te dä Sm. 3) slag som ngn ger el. får; öffil, hurril SkBlVg. *De va värfyllt* (välförtjänt) att han fikk sa en a'bbravigk Bl. 4) vid kortspel: överraskande el. djärvt båd el. utspel SmVgGl. 5) vink, antydning SkBlSm. *Dä behövs inte sa mennu* (många) *habravigka fönn* (förrän) ja begriBa Bl. 6) i pl, (onödiga el. extra) besvär, särskilda anstalter Sm. *Dä gjods inga stora abravinkd ve maten*. 7) i pl, prydliga utskärningar,

Øverst: Arkivet för Ordbok över Sveriges dialekter holder medarbejdermøde. Fra venstre ses Birgit Eaker, Vidar Reinhammar (tidl. leder af OSD), Staffan Fridell, Karin Hallén, Gunnar Nyström (nuv. leder af OSD) og Astrid Reinhammar. – Nederst: Udsnit af side i Ordbok över Sveriges dialekter (formindsket).

Allan Karker:

## Ny svensk dialektordbog

*ORDBOK ÖVER SVERIGES DIALEKTER*. Udg.: Arkivet för Ordbok över Sveriges dialekter, Uppsala.

– Första bandet, häfte 1, „A–ANDTÄPPT. Uppsala (Almqvist & Wiksell Tryckeri) 1991.

Som bekendt har Sverige hen ved 8,5 mio. indbyggere, næsten to tredjedele mere end Danmarks knap 5,5 mio. Men i Danmark er befolkningstætheden nær ved seks gange så stor som i Sverige, der i udstrækning er cirka ti gange større end Danmark. På den baggrund kan det ikke undre at der er dialektforskelle inden for det svenske sprog. Men når man betænker at ordforrådet i de danske dialekter vil blive beskrevet i to store ordbøger, den ene for Jylland, den anden for Øerne (endda minus Bornholm), kan det nok overraske at svenskerne vil behandle ordstoffet fra hele deres i forhold til Danmark kolossale område i én enkelt ordbog. I 1992 udkom det første hefte af dette værk, som har titlen *Ordbok över Sveriges dialekter*.

Svenskerne har tradition for en sådan samlet beskrivelse. De store forgængere er J.E. Rietz: *Svenskt dialekt-lexikon* i 2 bind, der udkom 1862-67, og Johan Ihre: *Swenskt dialekt lexicon* fra 1766. Det var enmandsarbejder ligesom Christian Molbechs *Dansk Dialect-Lexikon* (1841), og på samme måde som dette begrænsede de sig til de særegne dialektale gloser eller betydninger som var fremmede for rigssproget. Den nye store ordbog har tre redaktører, og den dækker i princippet hele ordforrådet, altså også de ord som dialekterne har til fælles med rigssproget. Blandt dem er fx fremmedord som *abbedissa* og *akademi*. Men i sammenhængen er det værd at lægge mærke til at *abbedissa* især bruges i overført betydning, om et dominerende kvindfolk, og at *akademien* (med diverse folkelige udtaleformer) sigter specielt til univer-

sitetet i enten Uppsala eller Lund. De fælles glosser kan altså alligevel have en særlig funktion i dialekterne.

Det første hefte af Ordbok över Sveriges dialekter er på 80 sider. Det er udarbejdet af to redaktører, Gunnar Nyström og Vidar Reinhammar (som læserne af *Ord & Sag* kender fra hans artikel *Sprogkontakt i Sydvestskandinavien* i fjor), og det består af en indledning ved Vidar Reinhammar og 68 sider der behandler ordene fra *a* til *andtäppt* 'som har åndenød'. Det er store sider, trykt i to spalter der hver indeholder 56 linjer a 55 enheder i gennemsnit, altså tæt ved 3100 enheder i spalten. Omregner man de to danske dialektordbøger efter samme model, ville Jysk Ordbog (på grundlag af de ældre redaktionsregler, jf. præsentationsheftet fra 1992 side 15-16) kun være nået til *aftenhøne* og Ømålsordbogen til *alun*.

Ganske vist er ordforrådet jo ikke helt det samme i de to nærbeslægtede sprog, og der er også forskelle i fordelingen på alfabetet; det danske *ager* hedder på svensk *åker*, og til *ande* i svensk svarer *ånde* i dansk. Af sammenligningen er det alligevel klart at den svenske ordbog er mindre udførlig i sit anlæg end de to danske. Det gælder naturligvis ikke i alle enkeltheder, fx fylder artiklen *aldrig* en del mere i den svenske end i de danske ordbøger, mens den danske artikel *alen* omvendt er over en tredjedel større end den tilsvarende svenske om *aln*. Men det er slående at den svenske ordbog registrerer mange flere sammensatte og afledte ord end de to danske gør, således over 120 sammensætninger med *abborre*- som førsteled, hvor de danske indskrænker sig til 2-3 stykker med *aborre*-.

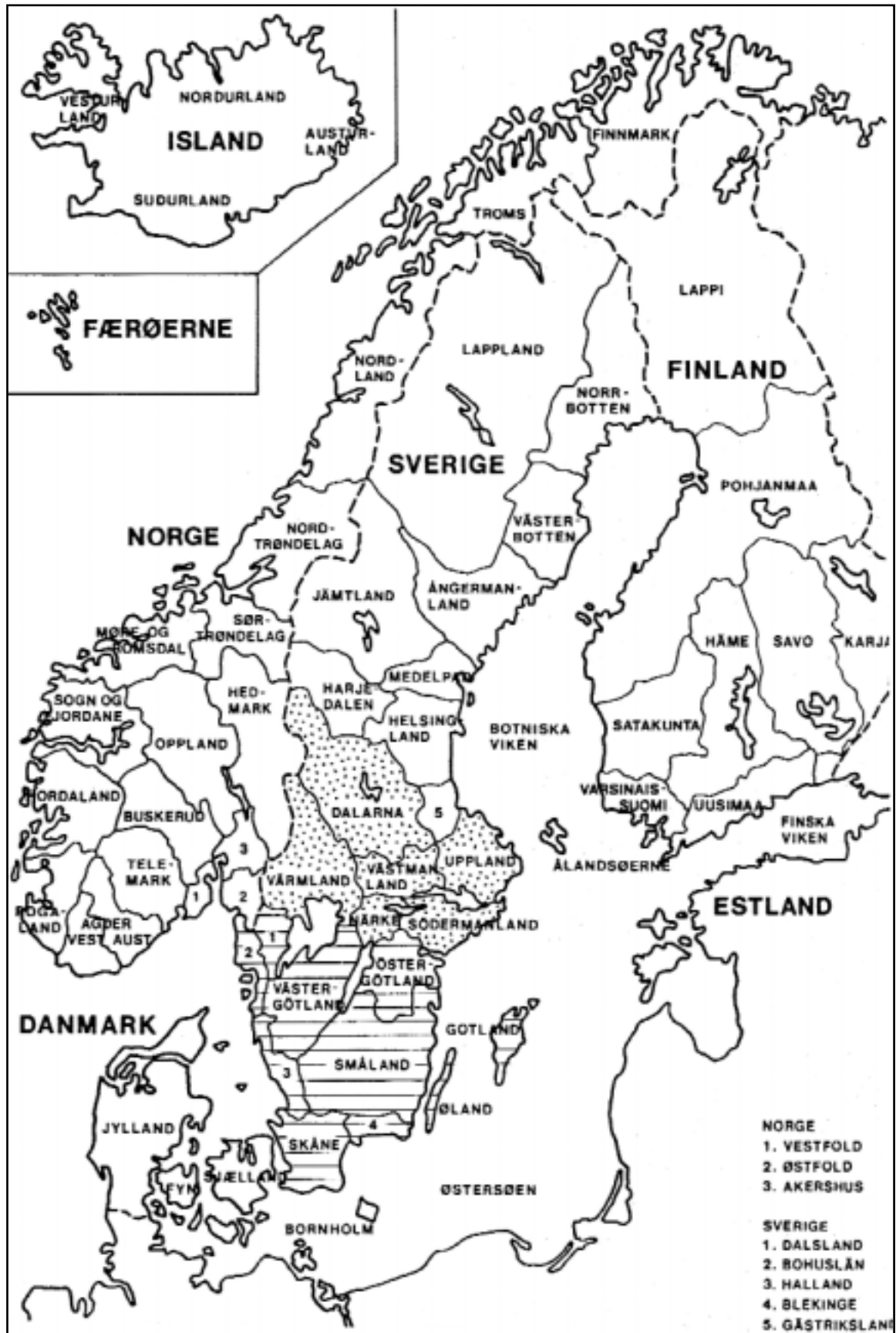
Ligesom begge de danske dialektordbøger opererer den svenske med bestemte geografiske områder. Den mindste enhed er normalt landskabet, som i Sverige er en almenkendt størrelse – inddelingen kan ses på kortet side 54. For hvert landskab har ordbogen en fast forkortelse, så opregningen ikke kræver urimelig plads; står der efter en udtaleangivelse eller en betydningsoplysning fx "BlÖlSmHaSdmÅmVb", gælder det Blekinge, Öland, Småland, Halland, Södermanland, Ångermanland og Västerbotten. Opregningen begynder altid fra syd og går mod nord ligesom her. Man tør vel gætte at der skal høre et oversigtskort med til ordbogen, men det følger ikke med det første hefte, og det er allerede nu et savn. Og bedre bliver det ikke af at flere land-

skaber kan slås sammen under de mere omfattende betegnelser Götaland og Svealand, som svenskerne selv er fortrolige med, men som nok burde tydeliggøres for deres interesserede naboer.

Som allerede berørt er der mange ord i den svenske dialektordbog der er fælles for svensk og dansk. Det gælder ikke alene dem der også bruges i svensk og dansk rigssprog, som fx *adamsäpple*, *afton*, *akta*, *aldrig* = *adamsæble*, *aften*, *agte*, *aldrig*, eller indlånte fællesgloser som *absolut* og *alarm*; det gælder også en del ord som er dialektale i begge sprog, fx *aber* 'skarp, stærk', der svarer til *abber* i dansk, og *almanackfrö*, som man kan lokke et troskyldigt menneske til at rekvirere på apoteket ligesom *almanakfrø* i Danmark.

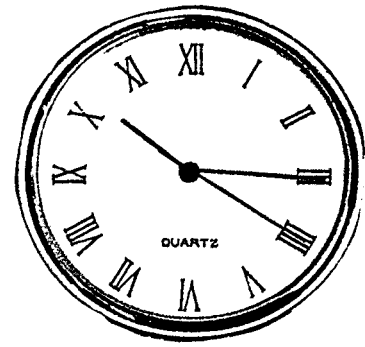
Om det sidstnævnte udtryk gælder det nu også at det stedfæstes til Skåne og Halland, og det er nok ikke tilfældigt. Som Vidar Reinhammar har vist i sin føromtaltte artikel, har der op gennem historien været livlig kontakt mellem sprogene i Sydskandinavien. Dertil kommer at folkemålene i Skåne, Halland og Blekinge under en sproghistorisk synsvinkel er dialekter af dansk, selvom de siden afståelsen i 1658 har været under stadig påvirkning fra svensk. Som vi kender den skånske variant fra middelalderen, da den også blev benyttet som skriftsprog i Danmark, er det dog tydeligt at den allerede dengang indtog en mellemstilling mellem sjællandsk (der blev grundlaget for det danske rigssprog) og de tilgrænsende varianter af svensk. Uden at ville yppe kiv om kejserens skæg kan det være morsomt for en dansker at notere sig de mange udtryk i Ordbok över Sveriges dialekter som er særegne for Skåne, til dels også Halland og Blekinge; de løber op til omkring 150 i det foreliggende første hefte.

Den nye store svenske dialektordbog har en meget lang forhistorie, der rækker mere end 40 år tilbage. Regner man fra indsamlingens første begyndelse, bliver den tilmed næsten dobbelt så lang. Men når ordbogen kan redigeres så forholdsvis knapt som det første hefte demonstrerer, hænger det givetvis sammen med at indsamlingsfasen har bragt den på meget sikker grund: Ordbogskartoteket omfatter over 7 mio. sedler med eksempelstof. Hvor langt ude ordbogens fremtidshorisont ligger er derimod uvist; om den har redaktionen endnu ikke vovet at melde ud.



Kort over de gamle nordiske landskaber. De landskaber, der (nu) indgår i Svealand og Götaland, er markeret med henholdsvis prikker og vandret skravering.

Ove Rasmussen,  
Torben Arboe Andersen,  
Viggo Sørensen:



## Sprogminuttet 1993 (især for østjyder!)

Sidste år genbrugte vi under denne overskrift en række korte radioindslag med dialektord fra Midtøstjylland. Ideen blev vel modtaget hos vore læsere – måske fordi folk mellem Randers og Horsens så sjældent hører dialekt i vore dage (modsat vendelboer, vestjyder og sønderjyder)! Vi vover derfor at fortsætte spøgen i år.

### brænding

“Der er et forbandede bagbæst, der har stjålet af mit brænding i nat”, skreg konen en morgen. Hun stod uden for sin gård lidt nordvest for Århus, og det var brændestablens størrelse, hun brokkede sig over. *Brænding* var her på Århus-egnen det almindelige ord for ildebrændsel, altså det træ man fyrede i ovnen med. Som andre stofnavne var ordet intetkøn; man sagde altså, at det var osen fra *brændinget*, der sved i øjnene – akkurat som man på denne egn endnu kan tale om *mjælket* (= mælken) og *kafferet* (= kaffen).

### at bæffe

Hvis nogen havde løbet hurtigt eller anstrengt sig, var det i gamle dage meget almindeligt, at man på Århus-egnen sagde, at “det var lige, så han bæffede”. *Bæffe* var betegnelsen for at puste tungt, med tungen ud af halsen – som også hunde gør det i varmen. Fede mennesker og dyr kommer let til at bæffe, og det gør man også, hvis man har spist lidt for meget ved måltidet. *Bæffe* er en rigtig egns-glose: hverken oppe ved Randers eller nede ved Horsens bæffede de; der *fantede* man i stedet for.

### **gynke-i-havresæd**

De gamle bønder delte ikke vores interesse for naturen – medmindre den kunne bruges til noget. F.eks. var ankomsten af bestemte trækfugle en god påmindelse om, at man skulle i gang med at så vårsæd – og så fik de pågældende fugle selvfølgelig navn efter det! Omkring 1. april kommer den hvide vipstjert, omkring 1. maj den gule vipstjert, og da de to ankomster falder sammen med tiden for at så henholdsvis havre og byg, kaldte man i det meste af Østjylland de to vipstjarter for henholdsvis *havresæd* og *byg-sæd* (= havresåning og bygsåning). Særlig den hvide vipstjært vipper karakteristisk op og ned med halen, og derfor blev vipperiet tit inddraget i dens navn: *vippe-i-havresæd*, *fimpe-i-havresæd* – og allermest udbredt: *gynke-i-havresæd* (dvs. den, der gynger el. vipper i havresåningens tid).

### **det mange**

“Det var nu ikke det manne, jeg tjente på den handel”. Sådan har man helt op i dette århundrede kunnet sige på Århus-egnen. Meningen er naturligvis, at det ikke var særlig meget, jeg tjente – ikke noget at snakke om! “Det var nu ikke det manne ...” sagde man altså – med et tryk-svagt *det* som gør hele vendingen bagatelliserende, og med flertalsordet *mange* brugt om noget stofligt! Begge dele synes umuligt i dansk rigssprog – og i hovedparten af de jyske dialekter.

### **kællinget**

I flere egne af Jylland har man brugt ordet *kællinget* og *forkællinget* om børn, der er forkælede, hænger efter deres moder osv. Men i et lille område nord for Århus, mellem Kalø Vig og Hadsten, fik *kjællinge* særbetydningen “kræsen”: *han var så kjællinge, vidst’ it hwa han ga ee* (= vidste ikke, hvad han gad æde). “Kræsen” hed ellers *hægen* på Randers-Århus-Odder-egnen; nede på Horsens-Kolding-egnen hed det *krægl* el. *kræglet*, oppe i Himmerland *kækken* eller *hæten*. Altsammern håneord – for kræsenhed var en uting i datidens mangelsamfund.